

Nusret Šehić

POČECI FORMIRANJA GRAĐANSKIH POLITIČKIH STRANAKA
U BOSNI I HERCEGOVINI NAKON STVARANJA
KRALJEVINE SHS (1918 — 1919)

U toku prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini zamro je stranački život. To se u prvim godinama rata može konstatovati za politički život u cjelini. Bosanski sabor se nije više sastajao poslije sarajevskog atentata i konačno je raspušten 1915. godine. Tek potraj prvog svjetskog rata primjetna su određena politička gibanja, jer je pod uticajem revolucije u Rusiji 1917. godine došlo do izvjesnog popuštanja u režimu Monarhije. Politička aktivnost se manifestuje kroz istupe i akcije pojedinih istaknutih političkih ličnosti BiH u rješavanju jugoslovenskog pitanja i u radu na ujedinjenju. U toku te aktivnosti došlo je do izvjesnog približavanja između hrvatske i srpske inteligencije. Među muslimanskim političarima ističu se oni koji su u to vrijeme za saradnju sa Mađarima (dio Muslimanske organizacije na čelu sa Š. Arnautovićem), za autonomiju BiH ili za njeno prisajedinjenje Hrvatskoj (dr S. Bašagić), dok su mlađi muslimanski političari, još nedovoljno politički afirmisani, jugoslovenski orijentisani. Oni će se posebno angažovati u radu Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu.¹⁾ Ni pred kraj rata, a ni neposredno nakon njego-

¹⁾ O tome detaljnije: Dr Hamdija Kapidžić, *Austrougarska politika u BiH o jugoslovenskom pitanju za vrijeme prvog svjetskog rata; Pokušaj ujedinjenja BiH sa Srbijom u novembru 1918*, Radovi objavljeni u knjizi sabranih članaka i rasprava pod naslovom *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*. »Svjetlost« Sarajevo, 1968; Dr Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, »Svjetlost«, Sarajevo, drugo izdanje 1977. s. 18—22. Tomislav Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, »Svjetlost« Sarajevo 1981, str. 28—29.

vog završetka nije došlo do obnova predratnih građanskih političkih stranaka, niti do formiranja novih. Pojedinci, predstavnici pojedinih predratnih političkih stranaka i grupa, živo su se tada angažovali u radu privremenih organa vlasti koji se formiraju u vidu narodnih vijeća. Oni su u tim organima, prije svega kao ugledni i uticajni pojedinci iz građanskih krugova, kao poznate javne ličnosti iz predratnog političkog života, najzad kao i uticajni privrednici ili predstavnici vjerskih organizacija. Oni, prema tome, u te organe ne ulaze po ključu stranačke pripadnosti i na njihov sastav u prvom redu utiče nacionalno-konfesionalni faktor. S obzirom na tadašnje političke odnose i prilike, u tim organima Srbi su, ipak, činili većinu.

U kritičnim poratnim danima, kada su u dubini društva rasle želje za temeljitim društveno-ekonomskim i političkim promjenama, zadatak stvorenih privremenih organa vlasti bio je u prvom redu da se smjena jedne vlasti drugom izvrši što bezbolnije i time očuva građanski poredak i osigura buržoaski društveni sistem. Okolnosti su stoga nalagale da se tada u redovima građanskih krugova prevaziđu ranije stranačko-političke nesuglasice i ostvari politička solidarnost građanskih političkih snaga. Ona je došla prvenstveno do izražaja u odnosu prema socijalistima i radničkom pokretu koji se tada za njih pojavljuje kao opasnost za postojeći društveni sistem.²⁾

Slom Austro-Ugarske i proglašenje Kraljevine SHS 1. decembra 1918. godine stvorilo je nove političke okolnosti i mogućnosti političkog organizovanja i djelovanja. Na pomolu je bilo stranačko-političko organizovanje na novoj široj osnovi i otvorila se šansa novim mlađim ljudima za političku afirmaciju. Međutim, proces političkog grupisanja i stranačkog organizovanja morao je proći svoju pripremnu fazu. Nije se u početku tog novog perioda zapažalo neko posebno nestrpljenje među ranijim istaknutim ličnostima političkog života da obnove rad svojih predratnih političkih stranaka i političkih grupa. Više se moglo govoriti o tome da su oni zauzeli stav iščekivanja i ispitivanja tadašnjih okolnosti i da njihovo držanje odaje oprez i nedovoljnu sigurnost. To se u prvom redu odnosilo na političke ljude iz redova Hrvata i Muslimana. Neki političari dali su na znanje da se povlače iz političkog života, kao što je slučaj sa grupom Muslimana bivših članova Bosanskog sabora. Neki su se povukli jednostavno stoga jer su se suviše kompromitovali saradnjom s režimom austrougarske uprave naročito u toku prvog svjetskog rata.

Političko okupljanje i pregrupisanje građanskih političkih snaga nakon proglašenja Kraljevine SHS 1. decembra 1918. godine,

²⁾ Šire o tome: Dr Nusret Šehić, *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar-decembar 1918)*, Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo, br. 19, god. XX, Sarajevo 1982.

koje je prethodilo stvaranju političkih stranaka, vršilo se pod snažnim uticajem tadašnjih događaja, u prvom redu agrarnih nemira na selu, akcija pojedinih srpskih političkih činilaca na ostvarenju ujedinjenja BiH sa Srbijom i mjera koje su bile usmjerene na izgradnju aparata vlasti nove države. Političko okupljanje vršilo se najčešće oko pojedinih listova najrazličitije političke orijentacije, zatim oko pojedinih ličnosti iz predašnjeg političkog života. Političko konstituisanje novih stranačkih formacija proteglo se kroz cijelu 1919. godinu i produžilo se i u toku 1920. godine. U toku tog procesa došle su do izražaja najrazličitija politička strujanja i tendencije u političkom životu Bosne i Hercegovine, od onih krajnje integralistički orijentisanih, do onih ekstremno nacionalističkih. Na taj način manifestovala su se različita politička strujanja i političke tendencije koje su, u većoj ili manjoj mjeri, došle do izražaja na tlu cijele zemlje. Na političku pozornicu vratili su se u znatnom broju ljudi politički eksponirani u predratnom periodu i to nije ulivalo garancije da će se u politički život BiH unijeti novi duh. Pojavili su se i neki novi ljudi koji će ući u igru političkog života bez pretenzija da budu akteri dubljih i radikalnijih promjena u društveno-političkim odnosima.

Od samog početka života Kraljevine SHS političko okupljanje nosi nacionalno-vjersko obilježje i u tom pogledu ono čini kontinuitet sa predhodnim periodom, kada je Bosna i Hercegovina bila pod austrougarskom upravom. Bilo je, doduše, pokušaja u isto vrijeme da se političko okupljanje vrši na široj jugoslovenskoj osnovi i da obuhvati u jednu organizaciju pripadnike svih nacionalnosti u Bosni i Hercegovini. Taj pokušaj potekao je od jednog broja građanske inteligencije, uglavnom iz redova Srba, i on datira još od oktobra 1918. godine, s ciljem da se stvori jugoslovenski stranački blok sa devizom: »jedna jedinstvena država, jedna otadžbina, jedno društvo, jedan društveni moral i jedno osjećanje državne svijesti«. ³⁾ U svom političkom proglasu od 31. oktobra 1918. godine ova politička grupa, koja se oglasila kao radikalno-demokratski naprednjaci (skraćeno Radena), iznosi sljedeću tezu: »Nema zasebnih interesa hrvatskih osim srpskih, ni srpskih osim hrvatskih i slovenskih«. Politička platforma ove političke grupe počiva na shvatanju o jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, pošto samo ono može »osigurati življenje, zajamčiti našu slobodu i razvitak u svakom pravcu«. ⁴⁾ Zbog toga se Radena pojavljuje kao veliki protivnik »plemenske individualnosti«. Ona je osporavala

³⁾ *Slovenski jug*, Organ Radikalno-demokratskih naprednjaka, Sarajevo, br. 1, god. I od 3. decembra 1918; Dr Dragoslav Janković, *Društveni i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije; Istorija XX veka, Zbornik radova I*, Beograd 1959, str. 108—109.

⁴⁾ *Isto*.

mogućnost omeđivanja jednog plemena od ostalih kao povjesno izgrađenu društvenu individualnost. Dozvoljavala je da samo Slovenci mogu predstavljati viši tip »jugoslovenskog naroda«.5)

Radena se eksponirala kao protivnik lokalnih, odnosno pokrajinskih vlada koje su u ovo vrijeme imale šira ovlaštenja. U duhu ideja o narodnom i državnom jedinstvu ona je bila gorljivi zagovornik duhovnog i kulturnog jedinstva. Protivnik je bila zasebnih kulturnih institucija, srpskih, hrvatskih i slovenačkih. Tražila je, takođe, jedinstven školski sistem, jer je u tome vidjela siguran činilac u stvaranju duhovnog jedinstva naroda. Kategoričan je bio njen stav da se školstvo ne smije prepustiti u kompetenciju »provincijalnim vladama«, jer se to smatralo opštom državnom stvari koju treba povjeriti jednom centralnom zajedničkom organu u zemlji.6)

Radena je okupljala uzak krug ljudi iz redova građanske inteligencije, koji su u borbi za ideju narodnog jedinstva u početku poseban značaj davali kulturnim činiocima. Ali, kako je ideja ujedinjenja u to vrijeme dobivala sve više politički karakter, naglašavao se politički značaj nad kulturnim. Ova politička grupa nije prerasla u političku stranku, iako je imala ambiciju da se pretvori u politički pokret. I u samim njenim redovima bilo je protivnika takvim nastojanjima. Svoj neuspjeh da okupi širi krug pristalica vođstvo Radene je pokušalo objasniti u prvom redu time da se bosanski čovjek »ispoljava« u sredini konfesionalne podjeljenosti, nacionalnog ekskluzivizma i zbog toga nije spreman da svoje lokalne »prednosti« podredi opštim interesima. Isticalo se, takođe, da u Bosni »ni za nacionalnog vrenja i nacionalizovanja u višem stilu, nije nikada čista jugoslovenska ideologija zahvatila korena«. Bosna i Hercegovina, prema riječima jednog od vodećih ličnosti Radene, »... postala je tipično poprište međusobnih trvenja, intolerantnosti, sitne i jetke mržnje koja se, upornim antagonizmima prenosila s kolena na koleno«. I dalje na istom mjestu: »U Bosni će se uvek mnogo više naći Veliko-Srba i Veliko-Hrvata nego izgrađenih Jugoslovena«.7)

U decembru 1918. godine Radena se ujedinila sa političkom grupom oko predratnog lista »Otadžbina«, koju je predvodio dr Živko Nježić. S jedne strane, to je doprinijelo njenom političkom značaju, ali je izazvalo unutrašnje diferenciranje, jer su njene redove napustili S. Kaluđerčić, Jovo Šošić i Ljubo Mijatović, koji su bili među pokretačima ove političke grupe. Oni nisu prihvatili fuziju sa grupom oko »Otadžbine«. Tada Radena usvaja novi nacrt svog političkog programa koji je imao za podlogu revidirani

5) *Isto*, br. 4, god. I, od 10. decembra 1918.

6) *Isto*, br. 6, god. I, od 14. decembra 1918.

7) *Isto*, br. 17, god. I, od 17. decembra 1918.

politički program grupe »Otadžbina«.⁸⁾ U ovom programu traži se jedinstvena država Srba, Hrvata i Slovenaca, bez pokrajinskih autonomija ali sa širokom samoupravom u općinama i okruzima. U zemlji treba da bude uspostavljen ustavno-parlamentarni sistem, monarhijski oblik vladavine na čelu sa dinastijom Karađorđevića. Ustavom treba garantovati vjersku ravnopravnost i nezavisnu poziciju vjere od države i njenih organa. Prosvjetni i školski sistem treba da je jedinstven za cijelu zemlju. To, takođe, važi i za sudsko zakonodavstvo. Nizom odredbi koje tretiraju pitanja iz socijalne i privredne politike normiraju se društveno-ekonomski odnosi u zemlji: traži se ukidanje kmetskih odnosa i ograničavanje privatne svojine; Radena je protiv »socijalizovanja zemljišnog posjeda« zbog postojanja »jake individualističke svijesti našeg naroda«; privredna dobra koja služe javnim interesima treba da postanu javno vlasništvo; u zemlji treba zavesti progresivan poreski sistem na zemlju, imetak, dohodak, baštinu; očuvati mali posjed; ukinuti sve monopole i privilegije u sferi privrede i financija.⁹⁾

Bilo je prigovora u javnosti da je Radena, ujedinjujući se grupom »Otadžbina«, izdala ideju narodnog jedinstva. Od strane Radene na to se odgovaralo tvrdnjom da je grupa »Otadžbina« još prije rata akceptirala načelo o jedinstvu Srba i Hrvata, koji čine jedan narod sa dva imena. U pogledu Muslimana »Otadžbina« je zastupala stav da su oni anacionalan elemenat koji treba nacionalizovati u smislu hrvatstva ili srpstva, kako bi se time izbjele nesuglasice između Srba i Hrvata. Prema nekim napisima u »Slovenskom Jugu« ispada da su radikalno demokratski naprednjaci prihvatili pomenuto gledište o Muslimanima, proširujući ga shvaćanjem da Muslimani zbog toga što nemaju nacionalne svijesti ne mogu ni učestvovati u »zajedničkom delu« — polaganju temelja Jugoslavije.¹⁰⁾ Zanimljivo je da je jedna grupa uglednih Muslimana pristalica Radene (među njima Murat Sarić, Mahmut Mehmedbašić, Sulejman Alečković, Šukrija Kurtović, Hidajet Kulenović, Hasan Rebac, Hasan Hodžić, Muhamed Z. Bašagić, Derviš Tafo i Asim Ugljen) bila protiv separatističkih srpskih ili hrvatskih težnji ispoljenih među Muslimanima, kvalifikujući ih kao štetne i kao anahronizam, a da je prihvatila princip stvaranja »jedinstvene nacionalne i kulturne cjeline jugoslovenske«. Oni su izradili program za rad među Muslimanima i utvrdili u njemu neke posebne zahtjeve, kao što su, na primjer, obaveza da muslimanska muška i ženska djeca pohađaju škole, tražili ukidanje mekteba ibtidajja, zatim ukidanje medresa i umjesto njih osnivanje modernih srednjih škola za obra-

⁸⁾ *Srpska zora*, Nezavisni list srpske demokratije, br. 40, god. II, od 2. februara 1919. godine; dr Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970, str. 37.

⁹⁾ *Slovenski jug*, br. 29, god. II, od 8. februara 1919.

¹⁰⁾ *Isto*, br. 17, god. II, od 11. januara 1919.

zovanje imama, zatim osnivanje jedne više muslimanske vjerske škole, posebno ili u sastavu nekih od naših univerziteta i najzad uvođenje vjerskih udžbenika na srpskom ili hrvatskom jeziku štampanih ćirilicom ili latinicom.¹¹⁾

Radikalno-demokratski naprednjaci, ujedinjeni sa političkom skupinom »Otađbina«, obrazovali su svoj Glavni odbor (u sastavu: dr Živko Njezić, dr Jovan Zubović, dr Pavo Mitrović, dr Gregor Cremošnik, dr fra Augustin Čičić, Milan Budimir, Borivoje Jevtić, Viktor Rubčić, Milan Božić i dr Momčilo Vučićević) i saglasili se da Radenin list »Slovenski jug« bude glasilo ove političke skupine.¹²⁾ U redovima Radena izgrađivano je stanovište da su njeni zadaci širi nego što može biti zadatak jedne političke stranke, jer ono treba da izgrađuje poseban nacionalni tip ljudi. U tom smislu treba organizovati rad unutar pojedinih sekcija. Nije jasno šta se krilo iza ideje o posebnom nacionalnom tipu. Svoju organizaciju Radena treba da širi postepeno, na područje cijele zemlje. Postojala je, prema jednom podatku, inicijativa da se aktivnost Radena proširi i na područje Dalmacije. Takvoj akciji stajali su na čelu Prvislav Grisogno, dr Minko Dejanović, Grga Novak i dr.¹³⁾

Radena je imala ambiciju da bude inicijator i nosilac borbe za oživotvorenje ideje o narodnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. To je ona smatrala kao dugoročan zadatak koji se može ostvariti asimilacijom »svih kulturnih elemenata« u našem narodu. Zato se ona zalagala za stapanje svih kulturnih institucija Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu jedinstvenu jugoslovensku instituciju. U suprotnom, zadržavanjem posebnih kulturnih institucija Srba, Hrvata i Slovenaca ideja o narodnom jedinstvu ostala bi čista fikcija.¹⁴⁾ Radena za ovakav svoj program, kako smo već konstatovali, nije našla brojnije pristalice na tlu Bosne i Hercegovine. Nisu, takođe, zabilježene ni njene značajnije akcije u tom pravcu. U dobroj mjeri se ostalo u sferi teoretiziranja i na predavačkoj djelatnosti, pri čemu nije izražavana ni identičnost pogleda u sopstvenim redovima. Ona se nije definisala kao politička stranka i u tom pogledu vladala je zbrka. S jedne strane, isticalo se da je ona istovremeno i stručna organizacija čiji je zadatak da podiže »narodnu kulturu« i staleška organizacija s ciljem da uspostavlja »harmoniju interesa.¹⁵⁾ Očigledno da je u redovima pristalica Radena dolazio do izražaja intelektualizam takve vrste koji je bio smetnja da se od ove organizacije učini efikasan politički instrument koji bi sa

¹¹⁾ *Isto*, br. 27, god. II, od 4. februara 1919.

¹²⁾ *Isto*, br. 14, god. I, decembra 1918; Branislav Gligorijević, navedeno dj. str. 37.

¹³⁾ *Isto*, br. 53, god. II, od 12. aprila 1919.

¹⁴⁾ *Isto*, br. 19 god. II, od 16. januara 1919.

¹⁵⁾ *Isto*, br. 28, god. II, od 6. februara 1919. Iz nacrtu programa Radikalno-demokratskih naprednjaka.

više realizma pristupio sprovođenju u život svog političkog programa. Ova politička skupina najzad će završiti tako što će pristupiti Pribičevićevoj Jugoslovenskoj demokratskoj stranci. To je bilo donekle i razumljivo, jer se radilo o identičnosti pogleda Radene i Sv. Pribičevića u sferi političke ideologije. Unitarističko-centralistički koncept u pogledu na uređenje države bio je alfa i omega i za jednu i za drugu stranu. Radena je na osnivačkoj konferenciji Jugoslovenske demokratske stranke, koja je održana u Sarajevu 16. februara 1919. godine, još zadržala svoju političku individualnost, pa su iz njenih redova izabrani delegati za Privremeno predstavništvo u zemlji (Živko Nježić, Simo Eraković, Mihajlo Blagojević, Stanko Pavičić, Maksim Đurković i Vaso Glušić) ali je bilo samo pitanje dana kada će se ona potpuno stopiti sa Jugoslovenskom demokratskom strankom.¹⁶⁾ Nije stoga nikoga iznenadilo kada je Radena na svom plenarnom sastanku održanom 13. aprila 1919. godine donijela zaključak da prestaje da postoji kao zasebna politička skupina i da svi njeni članovi »ukoliko se bave praktičnom politikom« stupaju u Jugoslovensku demokratsku stranku. Bilo je, takođe, zaključeno da će Radena očuvati svoju kulturnu i socijalnu organizaciju, koja neće biti vezana za politički rad Jugoslovenske demokratske stranke.¹⁷⁾ Činjenica je da se djelatnost Radena na tom planu ubrzo ugasila i o njoj više nije bilo pomena. Ovaj podatak indirektno ukazuje da je pristupanje Radene Jugoslovenskoj demokratskoj stranci bilo gotovo jednodušno. Zanimljivo je s tim u vezi konstatovati da je samo Jovan Zubović, koji je bio među vodećim ličnostima Radene, ujedinjenje Radene sa Jugoslovenskom demokratskom strankom iskoristio kao razlog da napusti redove Jugoslovenske demokratske stranke. Jovan Zubović bio je jedno vrijeme urednik »Slovenskog juga« i isticao se napisima u kojim je formulisao ideološke ciljeve Radene. Iako je djelovao i živio u Bosni i Hercegovini, Zubović je negativno sudio o Bosni i Hercegovini i njenom istorijskom nasljeđu i mogućnostima da se u njoj propagira jugoslovenska ideja. U jednom svom javnom predavanju o problemima sela i kmetskog pitanja on je, pored ostalog, rekao kako »... u ovoj jugoslovenskoj močvari, koju zovu Bosna, a pogotovo kod ovog nesocijalnog mentaliteta koji je pod uticajem azijskog Balkana« nužno treba da se stvori jedna nadkonfesionalna i nadplemenska stranka.¹⁸⁾ Zubović će se u javnom životu ponovno oglasiti tridesetih godina i to u akciji Srpskog kulturnog kluba koja je dobila izrazito političko obilježje, pošto je predstavljala reakciju na poznati sporazum Cvetković-Maček o stvaranju banovine Hrvatske.

¹⁶⁾ *Isto*, br. 44, god. II, od 20. marta 1919; Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 51.

¹⁷⁾ *Isto*, br. 54, god. II od 15. aprila 1919.

¹⁸⁾ *Isto*, br. 35, god. II, od 29. januara 1919.

Paralelno s aktivnošću Radene, koja je bila pobornik ideje narodnog jedinstva, u Sarajevu je počela da djeluje i jedna ekstremna srpska nacionalistička grupa okupljena oko lista »Srpska zora«. Ovaj list počeo je izlaziti 6. novembra 1918. godine, tačno na dan ulaska srpske vojske u Sarajevo. Oko lista »Srpska zora«, koji je uređivao Đorđe Čokorilo, počela je da se obrazuje politička grupa koja je za svoj credo prihvatila krajnji srpski nacionalizam i koja je postala u BiH bajraktar srpskog nacionalnog ekskluzivizma. »Srpska zora« nije pisala o ujedinjenju naših naroda u jednu državu, već o prisajedinjenju pojedinih dijelova zemlje Kraljevini Srbiji. Ovaj list optuživao je Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu da se oglušilo o zahtjeve većine stanovništva BiH koje je tražilo u toku decembra 1918. godine i početkom januara 1919. godine da se BiH prisajedini Srbiji. Upravo svoje pristalice Čokorilo je nalazio među onim ljudima koji su se najviše eksponirali u akciji neposredno poslije završenog rata na prisajedinjenju BiH Srbiji. Ovaj list raspaljivao je srpski nacionalizam u BiH tezom da su Srbi i Srbija najzaslužniji za stvaranje Kraljevine SHS i da u skladu s tim Srbi treba da imaju najvažniju ulogu u novoj državi. Ovakva teza naročito se manifestovala na velikoj skupštini u Sarajevu 27. januara 1919. godine (na Dan sv. Save) gdje je traženo da »osloboditeljska Srbija vodi prvu riječ u našoj novoj kući, da ona uredi našu zajedničku kuću, onako kako je uredila svoju, našu milu osloboditeljsku Srbiju«.19) Uoči održavanja pomenute skupštine Đ. Čokorilo objavio je proglas Srbima i Srpkinjama »bez razlike vjere«, u kome ističe da treba donijeti odluku »da nećemo biti zadovoljni sve dotle dok svaki srpski grad, svako srpsko selo ne budu bezuslovno sastavni dio naše majke mučenice Osloboditeljice, herojske Srbije«. Milan Srškić, jedan od najistaknutijih srpskih političara u BiH, govorio je na istoj skupštini o troimenom srpskom narodu i o jugoslovenstvu kao »geografskom« pojmu, upozoravajući prisutne da »... mi ne možemo dozvoliti da smo mi Jugosloveni, a ne Srbi, Hrvati i Slovenci«.20)

Politička grupa oko »Srpske zore« odbacivala je ideju jugoslovenstva i samo ime Jugoslavija, jer, prema njenom mišljenju, to ugrožava srpstvo i ulogu Srbije kao presudnog činioca u novoj državi. Na udaru ekstremnih srpskih nacionalista kakav je bio Čokorilo i njegovi sljedbenici našla se, razumljivo i Radena, jer je ona »zatajivala« svoje srpstvo i zamjenjivala ga nekakvim »jugoslovenstvom«. »Srbin se nije borio, pisala je »Srpska zora«, za to da se prekrsti u Jugoslovena«. A kada Radena na tome insistira, onda ona, prema istom mišljenju »... samo pomaže rehabilitaciji crno-žutog režima«.21) Na sličan način pisali su o jugoslovenstvu i

19) *Srpska zora*, br. 38, god. II, od 29. januara 1919.

20) *Jugoslavija*, glasilo Hrvata za politiku i gospodarstvo, br. 23, god. II, od 29. siječnja 1919., br. 35, god. II, od 31. siječnja 1919.

21) *Srpska zora*, br. 34, god. II, od 22. januara 1919.

neki drugi listovi ekstremne nacionalističke orijentacije, kao što je »Balkan« koji je izlazio u Beogradu, zatim glasila pojedinih srpskih ekstremnih nacionalističkih organizacija. I oni su naziv »Jugoslavija« i pojam »jugoslovenstvo« kvalifikovali kao austrijski import, kao nešto što je usmjereno protiv Srba, kao atak na srpsko ime i na srpsku tradiciju.

Stvaranje Jugoslovenske demokratske stranke nije bilo dobro primljeno u redovima ekstremnih srpskih nacionalista. Izostalo je i učešće grupe oko »Srpske zore« na osnivačkoj skupštini ove stranke. Njeni predstavnici nisu doduše ni pozvani na nju. Osnivanje Jugoslovenske demokratske stranke bio je neposredan povod da se politička grupa oko »Srpske zore« proglasi političkom strankom pod nazivom Srpska stranka. Svoje odbijanje da podrži Jugoslovensku demokratsku stranku Čokorilova politička stranka objašnjavala je, pored ostalog, i time da u Pribičevićevoj stranci nisu zastupljene srpske stranke iz Srbije, Crne Gore i Vojvodine. Uz to, Srbi nemaju svoje nacionalne stranke u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. To bi, prema tome, trebalo da bude Srpska stranka. Čokorilova Srpska stranka imala je ambiciju da sudjeluje »u polaganju temelja nove države« i da preko svojih predstavnika učestvuje u Privremenom narodnom predstavništvu. Čokorilo je istakao da će njegova stranka »... osigurati zdrav razvitak osobina i sposobnosti Srpskog naroda, koje mu i neprijatelji visoko cijene«. ²²⁾

Pretvaranje političke grupe oko lista »Srpska zora« u stranačku organizaciju izazvalo je diferenciranje među dotadašnjim njenim pristalicama i napuštanje njenih redova. Jedna grupa oko lista »Srpska zora«, među njima, J. Vukanović, M. Rupiće, J. Pešut, Đ. Vasiljević, N. Pijuković, Đ. Mandrapa, J. Nikolinović, S. Bogdanović, S. Umićević i Stjepo Kobasica dali su u javnosti izjavu u kojoj, između ostalog, navode »... da za sada, obzirom na spoljašnji položaj naše mlade države i na rad nekih domaćih natražnjačkih elemenata, nije oportuno ni korisno organizovanje kakve zasebne Srpske nacionalne stranke dok se stranke u Srbiji i Vojvodini ne opredele«. Potpisnici pomenute izjave izrazili su svoju spremnost da sarađuju sa akcionim odborom Demokratske stranke na bazi programa »buduće jedinstvene Demokratske stranke Srba, Hrvata i Slovenaca«. ²³⁾

Iako je u svom nastupu bila veoma glasna i krajnje netolerantna, Čokorilova politička stranka bila je mala organizacija sa zanemarljivim brojem svojih pristalica među bosanskohercegovačkim Srbima, koji su se jednim dijelom opredjelili za Jugoslovensku

²²⁾ Isto, br. 49, god. II, od 18. februara 1919.

²³⁾ *Jugoslavenski list*. Nezavisni hrvatski dnevnik, br. 44., god. II, od 22. veljače 1919; Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 53, 54.

demokratsku stranku, a nešto kasnije u znatno većem broju, za Radikalnu stranku i Savez težaka. Osipanje redova u Čokorilovoj stranci učinilo je, izgleda, ovu stranku još agresivnijom i netolerantnijom i njene pristalice otkrivale su se sada još više kao zagriženi i nepomirljivi nacionalisti. Od onog trenutka kada se grupa oko »Srpske zore« konstituisala kao politička stranka od tada je u zaglavlju njenog glasila istaknuta deviza: »Svi Srbi Srbiji, Srbija svima Srbima«. U skladu sa takvom parolom »Srpska zora« je tražila »... da se svi raskomadani delovi zdravog i živog organizma Srpskog Naroda spoje ujedno. Potrebno je da se svi delovi koje Srpski Narod obitava ujedine i stvore svoju nacionalnu srpsku državu. Potrebno je da se srpska zastava koja je degradirana na 'provincijalnu' razvije kao srpska državna zastava«. Otvoreno se isticalo isključivo pravo Srbije na Bosnu i Hercegovinu, pa se išlo i dalje i tražilo da Srbija kao pobjednica u ratu »... ima da obuhvati i sve Hrvate i sve Slovence pa makar i ne bili sa Srbima jedan narod.«²⁴⁾ Iako se ovakvim pisanjem direktno atakovalo na uspostavljeni državni sistem, ipak ono nije padalo pod udar cenzure, što nije bio slučaj sa pisanjem nekih drugih listova koji su se našli u opozicionom odnosu prema tadašnjem režimu. To se, u prvom redu, odnosi na glasila muslimanskih i hrvatskih političkih grupa. I pristalice radikala u BiH, s kojim je Čokorilo jedno vrijeme išao ruku pod ruku sada su došli pod udar ovih ekstremnih srpskih nacionalista prvenstveno stoga što su razočarali sve one koji su gajili nadu da će se radikali boriti za veliku Srbiju.²⁵⁾ Sada je »Srpska zora« pisala o radikalima (kao izdajnicima srpstva, koji su, primjenjujući Krfsku deklaraciju, ukinuli srpsku zastavu, izmjenili srpski grb. Zasluga je radikala, pisao je isti list, što je srpstvo nacionalno degradirano i što se ugasilo u »jugoslovenskoj anacionali«.²⁶⁾

Pisanje »Srpske zore« nailazilo je na kritiku i osudu i nekih vodećih srpskih listova u Srbiji. I radikalna »Samouprava« je isticala da je smiješno tražiti veliku Srbiju kada je stvorena Kraljevina SHS. Isti list osuđuje napade »Srpske zore« na Hrvate, jer se na taj način stvara »neprobojni zid« prema tom dijelu našeg naroda.²⁷⁾ U toj kritici nije bio pošteđen ni sam Đorđe Čokorilo

²⁴⁾ *Srpska zora*, br. 128, god. II, od 10. avgusta 1919, i br. 265, god. II, od 6. januara 1920.

²⁵⁾ *Isto*, br. 142, god. II od 7. septembra 1919; Po Čokorilu, veliku Srbiju čine pored Srbije u koju je uključena Makedonija, BiH, Crna Gora, Boka Kotorska, Srijem, Banat, Bačka, Baranja, sjeverna Dalmacija, Lika i Banovina.

²⁶⁾ *Isto*, br. 123, god. II, od 18. januara 1919. Članak: *Srpski nacionalisti i radikali*.

²⁷⁾ *Samouprava*, Glavni organ Radikalne stranke, Beograd, br. 26. od 8. februara 1919. Ovaj list i kasnije će se osvrtni na političku aktivnost Đ. Čokorila i njegovih sljedbenika. Vidi *Samouprava* od 5. maja 1921.

kome su poricani moralno dostojanstvo i poštene namjere da istupa u ime srpstva i Srba, s obzirom na to da je bio u službi ranijeg austrougarskog režima, pa je bio jedno vrijeme i urednik službenog glasila Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i primao njenu novčanu potporu.²⁸⁾ Đ. Čokorilo nije, ipak, bio bez određene podrške nekih uticajnijih krugova, jer je on djelovao neometan, sijući nacionalistički otrov i unoseći stalan nemir među vjerski i nacionalno podijeljeno stanovništvo u BiH. On je predstavljao kontinuitet one retrogradne srpske građanske politike iz prošlosti kojom je trebalo zastrašivati političku opoziciju režimu. Čokorilo će se pojavljivati uvijek onda kada se tadašnjem vladajućem režimu činilo da treba nekoga prijetnjama, sumnjičenjima zastrašiti i »dovesti u red«. U tom svjetlu razumljivi su pokušaji da se pojave Čokorila i njegovog glasila »Srpska zora« opravda kao reakcija na pojavu opozicije režimu i kao »... zasluga zagrebačkih separatista i njihove politike«, jer »... partikularizam na jednoj strani, mora da izaziva partikularizam na drugoj strani.«²⁹⁾ Čokorilo se, međutim, jadao nad ugroženim srpstvom upravo onda kada je najmanje povoda bilo za to.

* *
*

Već je u analizi nastanka i djelatnosti radikalno-demokratskih naprednjaka (Radene) rečeno da su na inicijativu srpskih političara u BiH pokretane akcije za stvaranje krupnih političkih stranaka i stranačkih blokova. Srbi uopšte u ovo vrijeme najviše unose dinamizam u politički život Bosne i Hercegovine. Riječ je o onim srpskim političkim grupama koje su se formirale oko predratnih listova »Narod«, »Srpska riječ« i »Otadžbina«. Od njih potiče inicijativa za održavanje sastanaka političkih predstavnika u BiH. Tako je 31. decembra 1918. godine sazvan jedan takav sastanak na kome je trebalo sondirati teren za stvaranje stranačkog bloka, kako bi se obezbijedilo učešće bosanskohercegovačkih predstavnika u Privremenom narodnom predstavništvu (Državno vijeće). Trebalo je u tom cilju pripremiti »narodnu konferenciju« na kojoj bi se odredili predstavnici iz BiH u Privremenom narodnom predstavništvu. Bio je izabran i odbor (u sastavu Stjepan Kukrić, Vasilj Grčić i Hamid Svrzo) koji je imao zadatak da se pripremi »narodna konferencija«. Tako su učesnici pomenutog sastanka bili saglasni o potrebi međusobne političke saradnje. Najavljena konferencija nije, međutim, održana. Pojedini predstavnici, kao što je slučaj sa predstavnicima Muslimana, izrazili su

²⁸⁾ *Slovenski jug*, br. 30, god. II, od 11. februara 1919.

²⁹⁾ *Srpska zora*, br. 57, god. II, od 2. marta 1919. Članak prenesen iz zagrebačkog lista »Riječ«, nezvaničnog organa Demokratske stranke.

mišljenje o potrebi stvaranja zasebnih političkih stranaka prema nacionalnom kriteriju. Inicijatori ove akcije su sve poznata imena iz ranijeg predratnog političkog života: Danilo Dimović, Vasilj Grđić, Živko Nježić, Milan Srškić, Halid Hrasnica, Hamid Svrzo, Sakib Korkut. Rađena je na ovom sastanku bila zastupljena preko Milana Budimira i Živka Nježića.³⁰⁾ Shvatanje izraženo kroz usta muslimanskog predstavnika na pomenutom sastanku za stvaranje posebnih nacionalnih političkih stranaka u potpunosti će prevagnuti i organizovanje stranačkog života u BiH ići će putem stvaranja zasebnih političkih stranaka Srba, Hrvata i Muslimana. To će dati pečat stranačko-političkom životu u BiH između dva rata.

Stranačkom organizovanju Srba prethodilo je održavanje velikih skupština koje su se završavale donošenjem zaključaka, pa su one na taj način gotovo dobile obilježje partijskog skupa. U tom pogledu su posebno značajni skupovi u Banjoj Luci i Sarajevu, koji su održani u toku januara 1919. godine. Ove skupštine bile su otvorene za sve građane, bez obzira na nacionalnu ili vjersku pripadnost, ali su na njima većinu učesnika činili Srbi, pa su oni zato dobili obilježje političkog okupljanja srpskog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva. Najglasniji na njima bili su oni koji su se u toku decembra 1918. i početkom 1919. godine angažovali u političkoj akciji na ostvarenju prisajedinjenja BiH Srbiji. Ovdje posebno treba nešto više reći o banjolučkoj skupštini koja je održana 23. januara 1919. godine, na kojoj su bili zastupljeni i predstavnici bihačkog okruga, pa je samim tim skupština dobila regionalan značaj. Organizatori ove političke akcije ponukani su na održavanje skupštine tim što, kako se doslovno kaže, postojeći politički život i naročito tadašnja uprava u BiH nisu ništa drugo »... nego nastavak stranog sistema uspostavljenog pod austrougarskom upravom«. S obzirom na to, kao i činjenicu da položaj u pokrajini postaje iz dana u dan teži, pokrenuta je pomenuta akcija s ciljem da se stvori politička organizacija i to na slijedećim principima: 1. Da se država organizuje na načelima demokratske monarhije na čelu s dinastijom Karađorđevića i na istim principima kao Kraljevina Srbija, »bez ikakvih političkih granica i bez ikakve plemenske autonomije«. Zato se tražila likvidacija postojećih i novostvorenih samostalnih pokrajinskih uprava. 2. U zemlji treba da bude »sproveden princip ravnopravnosti svih triju imena našeg naroda i jednakost ispovijedanja svih triju vjera«. Najzad se tražilo na ovoj skupštini da se sprovede radikalno čišćenje državnog aparata u svim našim zemljama koje su bile pod bivšom austrougarskom upravom. Na banjolučkoj skupštini obrazovana je Narodna politička organizacija i izabran njen Pokrajinski odbor. U ovu političku organizaciju trebalo je okupiti sve, bez obzira na

³⁰⁾ *Jugoslavenski list*, br. 2, god. II, od 3. siječnja 1919. Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 37—38.

nacionalnu i vjersku pripadnost. To, međutim, nije prihvaćeno, jer su na samoj skupštini predstavnici Muslimana i Hrvata, a takođe i Kočićeva grupa na čelu sa Kostom Majkićem odbili da prihvate program novostvorene organizacije. Takvim stavom Kosta Majkić je želio da svojoj grupi ostvari odrješene ruke i da se ona eventualno kasnije priključi nekoj srpskoj stranci koja će najbolje izraziti ekonomske, političke i kulturne potrebe naroda. Pristalice Radikalne stranke na banjolučkom skupu došli su posebno do izražaja i zato je bilo mišljenja da je ovom političkom akcijom u Bos. krajini otpočeo rad na stvaranju Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini.³¹⁾

I pomenuta sarajevska skupština, održana 27. januara 1919. godine organizovana je od strane istaknutih pristalica Radikalne stranke u BiH i političke grupe oko lista »Srpska zora«. Ova skupština u Sarajevu protekla je u sličnom duhu kao i prethodna, banjolučka. I na njoj su doneseni gotovo istovetni zaključci u kojima je naglasak na stvaranju centralistički organizovane države. Pošto su vlasti raspolagale podacima da su i prethodna, banjolučka skupština, kao i sarajevska skupština organizovane kao sastavni dio jedne šire akcije iz koje treba da izraste pokret koji će imati glavni zadatak da sprovede prisajedinjenje BiH Srbiji, one su razmatrale mogućnost da se »svetosavski« skup u Sarajevu zabrani. Od toga se najzad odustalo, jer se organizatorima sarajevske skupštine ukazalo na negativne implikacije objavljivanja odluke o prisajedinjenju BiH Srbiji. Ipak, time nisu izbjegnuti nacionalistički intonirani govori na ovoj skupštini i zahtjevi da se sprovede stroga centralizacija državne uprave »... direktnim pripajanjem Srbiji«. ³²⁾ Bilo je ovom prilikom javnih osuda jugoslovenskog rješenja u organizovanju i stvaranju države. Posebno su ekstremni nacionalisti oko lista »Srpska zora« doprinijeli da se na sarajevskoj skupštini raspiruju šovinizam i nacionalno-vjerska netrpeljivost. Po nekim mišljenjima, na sarajevskoj skupštini rođena je Radikalna stranka u BiH, ali se ipak ovaj događaj treba ocijeniti samo kao važna pripremna etapa u njenom stvaranju, koje će uslijediti u toku 1919. godine. Ono što je posebno važno istaći jeste činjenica da se na pomenutim skupštinama nije stvorio međustranački blok unutar koga bi se okupile postojeće političke grupe Srba, Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Naprotiv one su samo utrle put političkom organizovanju Srba na isključivo nacionalnoj osnovi. To je, s druge strane, direktno uticalo na ubrzanju akciju Hrvata i Muslimana na stvaranju vlastitih političkih stranaka. Same vlasti su pretpostavljale da će »ovo čisto separatistič-

³¹⁾ *Jugoslavija*, br. 19, god. II, od 24. siječnja 1919, *Slovenski jug*, br. 24, god. II, od 28. januara 1919; Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 38.

³²⁾ Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 40 i 41; *Jugoslavija*, br. 15, god. II, od 20. siječnja 1919.

ko postupanje Srba pravoslavne vjere« u toku organizovanja »sve-tosavske« skupštine izazvati negodovanje kod Hrvata i Muslimana, a nisu se isključivale ni njihove protudemonstracije. Vladimir Čorović u jednom svom izvještaju ističe kako je politička akcija organizovana s ciljem da se ostvari prisajedinjenje BiH Srbiji direktno uticala na brže političko organizovanje Hrvata.³³⁾

Činjenica je da su tim povodom ispoljena nastojanja da se političko grupisanje vrši na velikosrpskoj osnovi uticala da su se određeni srpski politički krugovi distancirali od pomenute akcije. To se odnosilo na političku grupu Radena. Predstavnici Radene nisu prisustvovali pomenutim skupštinama u Banjoj Luci i Sarajevu. Mada je predstavnik grupe »Naroda« prisustvovao na banjolučkoj skupštini, »narodavci« su ovaj put ne samo odbili da učestvuju na sarajevskoj skupštini, već su se distancirali od nje. To je najbolje dokazano kada su dr Dušan Vasiljević, dr Sava Ljubibratić i dr Vasilj Grđić pokrenuli akciju na stvaranju političke stranke pod nazivom Nacionalna demokratska stranka. Akciju na stvaranju pomenute političke stranke teško je odvojiti od tadašnji napora Sv. Pribičevića i njegovih pristalica na formiranje jedne jugoslovenske demokratske stranke. Pribičević je u isto to vrijeme živo radio na stvaranju pomenute stranke. On je u jednom intervjuu u Jugoslovenskom dopisnom uredu u Beogradu objasnio zašto treba ići na stvaranje jedne velike jugoslovenske stranke koja bi obuhvatila Srbe, Hrvate i Slovence. On je tada rekao da treba raditi brzo, jer strahuje pred pojavom atomizacije našeg političkog života. On nije odobravao da se u Državnom vijeću nađu predstavnici mnoštva političkih stranaka, ali to takođe ne bi imponovalo ni »velikom zapadnom svijetu«, jer bi to bio slab dokaz našeg unutrašnjeg jedinstva.³⁴⁾ Da je stvaranje Nacionalne demokratske stranke u suštini sastavni dio pomenute akcije Pribičevića pokazali su događaji koji su odmah iza toga slijedili. Ova stranka bila je, u stvari, glavni organizator osnivačke skupštine Pribičevićeve stranke u Sarajevu i ona će se odmah ujediniti s njom. Zasluga je ova stranke da su na osnivačkoj skupštini Jugoslovenske demokratske stranke bili politički predstavnici Hrvata i Muslimana. Nacionalna demokratska stranka, koja je veoma kratko živjela, imala je u planu da u svoje redove okupi Srbe, Hrvate i Muslimane. Nekoliko istaknutih Muslimana, među njima Š. Kurtović, M. Z. Bašagić i H. Jelečković učestvovali su na sastanku gdje je odlučeno da se stvori Nacionalna demokratska stranka.³⁵⁾

Osnivanje Jugoslovenske demokratske stranke polovinom februara 1919. godine u Sarajevu uticalo je, pored ostalog, i na

³³⁾ Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 40, 41.

³⁴⁾ *Slovenski jug*, br. 26, god. II, od 1. februara 1919.

³⁵⁾ *Jugoslovenski list*, br. 26, god. II, od 1. veljače 1919; *Jugoslavija*, br. 26, god. II, od 1. veljače 1919; Branislav Gligorijević, nav. djelo, str. 43, 44.

to da se unekoliko uspori proces na stvaranju Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini. Isticalo se da su i druge okolnosti tome doprinijele. U prvom redu nedovoljna aktivnost vođstva radikala u Beogradu na stvaranju svojih organizacija nakon proglašenja Kraljevine SHS van granica Srbije. Pristalice radikala u BiH očekivali su podsticaje iz Beograda. Kada kažemo da je osnivanje Jugoslovenske demokratske stranke usporilo rad na stvaranju Radikalne stranke u BiH onda mislimo na činjenicu da su upravo najistaknutije ličnosti iz političkog života Srba, u prvom redu M. Srškić i druge pristalice Radikalne stranke pomogle akciju Sv. Pribičevića u najboljem uvjerenju da se ona organizuje u sporazumu sa Radikalnom strankom. M. Srškić je čak ušao u Privremeni odbor koji je dobio zadatak da ostvari kontakt sa strankama u Srbiji i da s njima zajednički porade na stvaranju jedne organizacije za cijeli teritorij Kraljevine SHS.³⁶⁾ U analizi ovog pitanja pojedini autori su podijeljenog mišljenja. Jedno je stanovište da su pristalice Radikalne stranke u BiH vjerovali da će se novostvorena Jugoslovenska demokratska stranka ujediniti sa Radikalnom strankom, pa su odmah nakon konferencije osnovali odbor koji je imao zadatak da pokrene radikalski list u Sarajevu »Srpska riječ«. I akcije radikalskih pristalica u BiH na stvaranju mreže odbora Radikalne stranke u BiH, koje se mogu pratiti od marta 1919. godine, proizlazile su, također iz uvjerenja o fuziji radikala i demokrata.³⁷⁾ Drugo je stanovište da je osnivanje »Srpske riječi« u Sarajevu 15. marta 1919. godine i osnivanje odbora Radikalne stranke u BiH u to isto vrijeme izraz nepovjerenja i distanciranja od Jugoslovenske demokratske stranke koja je svojom ukupnom akcijom zaskočila radikale u Bosni i Hercegovini, te da je ona direktno vršena prema uputama vođstva radikala u Beogradu, u kojima je bilo upozorenje da ne pristupaju u redove Jugoslovenske demokratske stranke.³⁸⁾ Ovo drugo stanovište čini se prihvatljivijim, mada je M. Srškić napustio Demokratsku stranku tek pošto je u aprilu 1919. godine Sv. Pribičević ostvario sporazum sa srbijanskim opozicionim strankama. Taj događaj izazvao je uopšte pravu uzbunu među radikalskim pristalicama u BiH. Prema M. Srškiću, fuzijom Demokratske stranke sa srbijanskim strankama u opoziciji »dezavujisana je najstarija i najborbenija srbijanska stranka«. Stoga je Srškić istakao kao najvažniji zadatak sprovođenja organizacije Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini.³⁹⁾ »Srp-

³⁶⁾ O osnivačkoj konferenciji Jugoslovenske demokratske stranke održane u Sarajevu 15. i 16. februara 1919. vidi šire: Branislav Gligorić nav. djelo, str. 46—56; Dr Dragoslav Janković, nav. rasprava, str. 113—115.

³⁷⁾ Branislav Gligorić, nav. djelo, str. 60, 61.

³⁸⁾ Kraljačić Tomislav, *Radikalna stranka u Bosni i Hercegovini 1919—1926. godine*. Rukopis magistarskog rada. Filozofski fakultet u Sarajevu, str. 12—14.

³⁹⁾ *Slovenski jug*, br. 56, god. II, od 19. aprila 1919.

ska zora« donosi podatak da je povodom fuzije demokrata sa srbijskim strankama u opoziciji održana skupština pristalica Radikalne stranke u BiH, na kojoj su glavnu riječ imali M. Srškić, V. Šola, Toša Popović i dr. Jojkić. Ova skupština, na kojoj je osuđen postupak Jugoslovenske demokratske stranke, ocijenjena je, prema »Srpskoj zori«, kao datum osnivanja Radikalne stranke u BiH.⁴⁰⁾

U akciji radikala na jačanju njihovog uticaja u Bosni i Hercegovini angažovali su se i najjača imena ove stranke kao što su bili Ljuba Jovanovića, Jaša Tomić i dr.⁴¹⁾ Može se reći da je utemeljivanje ove stranke u BiH okončano u novembru 1919. godine, kada je obrazovan Glavni zemaljski odbor Radikalne stranke za BiH. U okupljanju i političkoj mobilizaciji radikala u BiH veoma važnu ulogu je odigralo glasilo Radikalne stranke u BiH »Srpska riječ«, koja je počela izlaziti kao glasilo Radikalne stranke od 15. marta 1919. godine.⁴²⁾

Uticaj radikala u BiH u prvim godinama nakon formiranja stranke nije bio ravnomjeran u svim dijelovima ove pokrajine. On je bio najjači na području Bos. krajine, gdje se dugo njegovao kult ove stranke i njenog vođe Nikole Pašića. (U B. Luci je 27. aprila 1919. pokrenut »Glasnik Odbora za organizaciju Narodne radikalne stranke«). On, doduše, neće dugo potrajati i biće donekle potisnut u BiH stvaranjem Saveza težaka 1920. Od tada će radikali u borbi za srpske birače, posebno iz redova srpskog seljaštva, najjačeg protivnika u BiH imati u ovoj stranci. U početku, radikali su bez većeg uticaja u Hercegovini, gdje je uticaj političke grupe »Narod« i prije rata bio dosta jak u redovima srpskog stanovništva. Prelaskom političke grupe »Narod« u Jugoslovensku demokratsku stranku radikali su imali u ovoj stranci protivnika u borbi za uticaj među srpskim stanovništvom. U uslovima gdje je sav politički život u BiH organizovan na nacionalnoj osnovi radikali će sa parolom »Srbi na okup«! vrlo brzo i efikasno suzbiti uticaj Demokratske stranke u BiH.⁴³⁾ U cijelom međuratnom periodu Demokratska stranka u BiH imala je marginalnu ulogu i mali broj pristalica u tankom sloju građanstva, uglavnom iz redova građanske inteligencije.

Radikalna stranka u BiH bila je stranka imućnijih slojeva, uglavnom iz redova srpskog stanovništva, kako krupnih, tako i sitnih trgovaca, zatim zanatlija, činovništva i dr. Među njene naj-

⁴⁰⁾ *Srpska zora*, br. 82, god. II, od 20. aprila 1919.

⁴¹⁾ Kraljačić Tomislav, nav. magistarski rad, str. 16 i 17; *Srpska zora*, br. 83, god. II, od 25. aprila 1919. i članak »Organizacija Radikalne stranke u Banjoj Luci (1919—1925)«, Banjaluka u novijoj istoriji, Sarajevo 1975, str. 243.

⁴²⁾ Kraljačić Tomislav, naved. magistarski rad, str. 19. i 20. *Jugoslavenski list*, br. 223, god. II, od 9. studenog 1919.

⁴³⁾ Kraljačić Tomislav, navedena magistarska radnja, str. 17 i 18. i članak pod naslovom »Organizacija Radikalne stranke u Banjoj Luci (1919—1925)«, Banja Luka u novijoj istoriji, Sarajevo 1978. s. 243.

agilnije agitatore spadali su učitelji i sveštenici. Na selu nju je slijedio imućan srpski seljak, ali Stranka je imala pristalica i u nižim kategorijama seljaštva. Siromašni seljak u BiH nije se mogao zagrijati za agrarni program Radikalne stranke. U prvom redu radikali su tražili da se agrarno pitanje riješi zakonskim putem u parlamentu. Oni su, takođe, bili za to da se zemljovlasniku, čija zemlja pada pod udar agrarne reforme, plati nadoknada. Takvom svojom politikom u oblasti agrara radikali su bili znatno onemogućeni u redovima srpskog seljaštva⁴⁴⁾ i zato su oni pribjegli političkoj demagogiji, nacionalističkim parolama o srpskom karakteru Bosne i Hercegovine i sl. Na udaru su bili Muslimani koji su u političkoj propagandi bosanskohercegovačkih radikala bili označeni kao anacionalan elemenat. Međutim, i Pašić i druge vodeće ličnosti radikala govorili su o Srbima triju vjera u BiH. Dobar dio arsenala iz kuhinje ekstremnih srpskih nacionalista radikali su u BiH koristili u svojoj dnevnoj političkoj akciji. Tome je u znatnoj mjeri dao ton Milan Srškić koji je niz godina imao dominantnu poziciju u ovoj stranci u BiH i koji se eksponirao netolerantnim odnosom, u prvom redu prema Muslimanima.

Radikali u BiH, kao sastavni dio Radikalne stranke u cjelini, prihvatili su politički program ove stranke koji je definitivno formulisan tek u septembru 1920. godine. Radikalna stranka prihvatila je ideju o narodnom jedinstvu u Kraljevini SHS, ali i postojanje tri plemena u jednom narodu sa svojim nazivima koji čine taj jedinstven narod. Time se indirektno priznalo postojanje plemenskih individualizama koji u jednoj jedinstvenoj državi treba da iščeznu.⁴⁵⁾ Izjašnjavajući se za centralističko državno uređenje, za monarhistički oblik vladavine, za jedan parlament, jednu vladu radikali su se samim tim de facto deklarirali za unitarno organizovanu državu.

*
* * *

Kada je riječ o počecima poslijeratnog stranačkog organizovanja Srba u BiH nužno treba ukazati i na one vidove organizovanog političkog djelovanja koje nisu poprimili stranački karak-

⁴⁴⁾ O agrarnoj politici Radikalne stranke šire i iscrpnije vidi: Atif Purivatra, *Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, br. 3, god. III, Sarajevo, 1967; Toma Milenković, *Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1919—1929)*, Istorija XX veka, knjiga IX, 1970. godine, Beograd; Tomislav Kraljačić, *Radikalna stranka prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini (1919—1921)*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga VII, 1972—1973, Sarajevo, 1973; Bogumil Hrabak, *Radikali u Bosni i Srbiji o rešenju bosanskog agrara 1919. 1920. godine*, Istorija XX veka, knjiga XII, Beograd, 1972; Nedim Šarac, *Agrarni faktor društveno-političkog života u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918—1929)*, »Pregled« br. 7—8, Sarajevo, 1975. godine.

⁴⁵⁾ Kraljačić Tomislav, nav. magistarski rad, str. 37, 38.

ter, ali su potencijalno utirali put stvaranju stranačke formacije. To je slučaj sa stvaranjem Težačke organizacije u BiH, koja je nastala pod najneposrednijim uticajem agrarnih nemira i pokreta seljaka. Putem Težačke organizacije trebalo je izvršiti pritisak na nadležne faktore vlasti da ubrzaju rješenje agrarnog pitanja. Svojoj organizaciji težaci su odredili privremeni karakter i izbjegli su da joj daju stranačko obilježje. Cjelokupnu akciju na stvaranju Težačke organizacije inicirao je Odbor težaka sarajevskog sreza, koji se pojavljuje i kao organizator velikog zbora seljaka »svih vjera i partija« koji je 13. jula 1919. godine održan u Sarajevu. Na tom zboru oglašeno je stvaranje Težačke organizacije na cijelom području Bosne i Hercegovine.⁴⁶⁾ Ova inicijativa prihvaćena je u redovima seljaštva. Počela je, zatim, ubrzana akcija na stvaranju kotarskih odbora ove organizacije. Završni proces u konstituisanju ove seljačke organizacije bila je Skupština seljaka održana u Sarajevu 24. i 25. avgusta 1919. godine. Prema tome, ni nepunih mjesec dana nije trebalo da se stvori mreža odbora Težačke organizacije na cijelom području BiH. Učitelji, sveštenici i bivši srpski dobrovoljci bili su glavni agitatori i organizatori stvaranja odbora Težačke organizacije. Već to je dovoljno govorilo da su u pozadini ove akcije stajali određeni politički ciljevi. To je bio uvod u akciji na formiranju političke stranke u BiH, koja se 1920. godine i konstituisala pod nazivom Savez težaka Bosne i Hercegovine. Na pomenutoj skupštini seljaka u Sarajevu centralno pitanje bilo je posvećeno agrarnom problemu i to u svjetlu vladinog prijedloga Zakona o osnovnom uređenju agrarnih odnosa. Podvrgnuti su najoštrijoj kritici nadležni državni organi koji su odugovlačili rješenje agrarnog pitanja i što zauzimaju popustljiv odnos prema zemljišnim posjednicima. Skupština je protekla u zagrijanoj atmosferi, u kojoj je radikalizam njenih učesnika došao do punog izražaja. Traženo je da se beglučko pitanje reguliše na isti način kao i kmetosko i istaknuto je da ne dolazi u obzir davanje naknade zemljišnim vlasnicima ni u kom obliku.⁴⁷⁾ Prvom Uredbom o beglučkom pitanju od 14. 2. 1920, koju je donijela Davidovićeve vlada, bilo je određeno da beglučke zemlje pripadnu kmetovima. Vlada Stojana Protića izmijenila je postojeću Uredbu o beglučkom zemljištu u tom smislu što su beglučka imanja bila izuzeta od agrarne reforme. To je ulilo ulje na vatru već ozlojeđenog seljaštva. Otpočele su njihove protestne akcije s ciljem da se na vladu izvrši protisak da beglučko pitanje reguliše u duhu njihovih zahtjeva. A kako vlada nije bila spremna da koriguje već jedanput izmjenjenu Uredbu o beglučkom zemljištu društveno-politički odnosi u BiH još više su se zaoštrili. U ovom slučaju soci-

⁴⁶⁾ Dr Milan Gaković, *Savez zemljoradnika do 1929. godine*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1982. godine, str. 27, 28.

⁴⁷⁾ *Isto*, str. 29.

jalni antagonizam reflektovao se kao svojevrsni vjerski antagonizam, odnosno, kmetovska mržnja prema feudalcima izrazila »se kroz mržnju hrišćanina prema muslimanu«.48) Beglučko pitanje bilo je neposredni povod da se unutar Težačke organizacije BiH pokrene inicijativa za stvaranje političke stranke bosanskohercegovačkih težaka. Nova stranka trebalo je da u svom programu prvenstveno posveti pažnju agrarnom pitanju.

Odluka o stvaranju nove političke organizacije, koja je inicirana akcijom Težačke organizacije, donesena je na skupštini održanoj 6. i 7. juna 1920. godine u Sarajevu. Sama odluka da se ide na stvaranje političke stranke izražavala je nepovjerenje prema zvaničnoj državnoj politici u sferi agrarne politike, ali i nepovjerenje prema onim političkim strankama, u prvom redu prema Radikalnoj stranci i Jugoslovenskoj demokratskoj stranci, na koje se dotad računalo da će zastupati interese srpskog seljaštva u Bosni i Hercegovini.49) Stvaranjem nove političke stranke težaka trebalo je rješavanju agrarnog pitanja dati veću političku težinu i značaj i ubrzati njegovo konačno rješenje. Prema tome, odugovlačenje rješenja agrarnog pitanja, njegovo korištenje za političke spekulacije i kalkulacije istaklo se kao glavni motiv pretvaranja Težačke organizacije u Savez težaka koji je djelovao kao samostalna politička stranka u Bosni i Hercegovini.

I u drugim krajevima zemlje zabilježena su slična nastojanja na političkom organizovanju seljaštva. U Dalmaciji je u isto to vrijeme osnovan Težački savez; u Hrvatskoj i Slavoniji osnovan je Seljački savez za Hrvatsku i Slavoniju; u Sloveniji je došlo do obrazovanja Samostalne kmetijske stranke. U Srbiji je još u oktobru 1919. godine osnovan Savez zemljoradnika. Takva aktivnost na političkom organizovanju seljaštva na cijelom prostoru Kraljevine SHS utirala je put stvaranju jedne jugoslovenske težačke stranke. Inicijator takve akcije bio je Savez zemljoradnika Srbije koji je bio i sazivač Prvog kongresa zemljoradnika Kraljevine SHS. Kongres je održan u Beogradu 1. i 2. avgusta 1920. godine. Na ovom kongresu bili su zastupljeni i predstavnici Saveza težaka BiH. Glavna odluka Kongresa bilo je stvaranje jedinstvene političke stranke težaka Jugoslavije, koja je dobila naziv Savez zemljoradnika. Na Kongresu je u glavnim linijama skiciran politički program nove stranke.50) Savez zemljoradnika Jugoslavije izjasnio se za seljačku državu koja treba da bude izgrađena na zadružnoj osnovi. U pogledu državnog uređenja, Savez zemljoradnika je za unitarnu državu. On je bio protivnik federalističkog koncepta uređenja države. Deklarisan kao protivnik »varoških partija«, Savez zemljoradnika istovremeno je bio veliki protivnik revolucionar-

48) Atif Purivatra, nav. rasprava, str. 92.

49) Milan Gaković, naved. studija, str. 36.

50) Isto, str. 37.

nog radničkog pokreta koji mu je bio rival u bici za uticaj u redovima seoske sirotinje.⁵¹⁾ S obzirom na to da je Savez zemljoradnika nastao pod neposrednim uticajem agrarnog pokreta, u njegovom programu agrarno pitanje zauzelo je jedno od centralnih mjesta zahvaljujući dobrim dijelom uticaju i doprinosu koji je u tom pogledu imao Savez težaka BiH.

Uticaj Saveza zemljoradnika u BiH rastao je relativno brzo i glavno političko uporište ova stranka ostvarila je u redovima srpskog seljaštva u BiH, a posebno na području Bos. krajine, uporno se zalažući za radikalno rješenje agrarnog pitanja. U nacionalnom sastavu Saveza zemljoradnika u BiH većinu su činili Srbi (takav nacionalni sastav imala je i Težačka organizacija Bosne i Hercegovine), tako da je to bila srpska politička stranka u BiH. Ona je takvo obilježje zadržala kroz cio period svog djelovanja. Svojom pojavom Savez zemljoradnika doprinio je daljem političkom diferenciranju Srba u BiH. On je, u prvom redu, postao najozbiljniji politički rival Radikalnoj stranci koja je otvoreno i stalno ispoljavala ambiciju da jedina politički predstavlja Srbe u Bosni i Hercegovini. To je sada nastankom Saveza zemljoradnika ozbiljno dovedeno u pitanje, jer su se srpski birači u BiH u najvećem broju uglavnom opredjeljivali između ove dvije vodeće srpske stranke u Bosni i Hercegovini.

* *
*

Kao što je slučaj kod Srba i kod Muslimana Bosne i Hercegovine formiraju se nakon završenog rata i proglašenja Kraljevine SHS nove političke grupe koje se okupljaju oko pojedinih listova i uglednijih političkih ličnosti iz prethodnog perioda. Prema tome, nestale su sa političke pozornice ranije političke formacije Muslimana, ali su ipak istaknuta imena političkog života prije prvog svjetskog rata bila ta koja su inicirala nova stranačka pregrupisanja i bili među osnivačima novih stranačkih formacija. Za razliku od političke akcije Srba odmah nakon završenog rata, koja je bila prvo usmjerena na organizovanje stranačkog bloka i formiranja velikih političkih organizacija koje su trebalo da se stvaraju bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, ili kako se tada znalo reći »od Srba sve tri vjere«, kod muslimanskih političkih faktora od početka je istaknuta ideja o potrebi stvaranja vlastite političke organizacije unutar koje bi se ostvarilo političko jedinstvo Muslimana. Ideja o potrebi stvaranja isključivo muslimanske političke organizacije zasnivala se na tome da su Muslimani Bosne i Hercegovine neravnopravno tretirani i nezaštićeni u

⁵¹⁾ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919—1929)*, Beograd 1979, str. 77.

novostvorenoj državi i da su njihova imovina i životi, naročito muslimanskog zemljoposjedničkog sloja, dovedeni u pitanje, u prvom redu akcijama seljaka na selu i masovnim agrarnim nemirima. Prema tome, agrarni problem koji je nakon rata veoma zaostren bio je važan činilac i podsticajan faktor u političkom organizovanju Muslimana. Inicijatori političkog organizovanja Muslimana također su isticali da je političko okupljanje Srba i Hrvata na nacionalnoj osnovi, pa prema tome ni njima ne preostaje nego da se na isti način organizuju. Formiranjem vlastitih političkih organizacija muslimanski politički faktori suprostavljali su se shvatanju da Muslimane kao »nacionalan« element nužno treba nacionalizovati u smislu srpstva ili hrvatstva i na taj način učiniti »državotvornim«. Ovo shvatanje o potrebi nacionalizovanja Muslimana dolazilo je u ovo vrijeme do izražaja posebno u politici određenih srpskih političkih krugova.

Postojao je među Muslimanima jedan broj ljudi koji su se sa nepovjerenjem odnosili prema akciji za stvaranje zasebnih muslimanskih političkih grupa i političkih stranaka. Oni su u tome vidjeli opasnost od političke izolacije Muslimana od Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Među njima su u prvom redu oni koji su se još u toku rata priključili jugoslovenskom pokretu za ujedinjenje naših naroda. Oni su se odazivali pozivima, posebno srpskih političkih faktora u BiH, za stvaranje velikih političkih stranaka i stranačkih blokova u kojima bi bili okupljeni Srbi, Hrvati i Muslimani i bili su čak članovi akcionih odbora za njihovo formiranje. Tako je jedan, doduše, mali broj Muslimana stupilo u Radenu, zatim u Nacionalnu demokratsku stranku i najzad u Jugoslovensku demokratsku stranku. Bilo je pojedinaca Muslimana i u Radikalnoj stranci. Riječ je u cjelini o manjem broju Muslimana, uglavnom iz redova građanske inteligencije, koji su većinom integrirani u državnu administraciju i koji su ostali po strani muslimanske akcije za stvaranje njihovog političkog jedinstva. Većina Muslimana slijedila je politiku onih svojih vođa koji su bili pobornici tradicionalnog političkog okupljanja na nacionalno-vjerskoj osnovi.

Sam proces političkog organizovanja Muslimana nakon završenog rata nije tekao lako. Izgledalo je da su Muslimani politički razjedinjeni i u dobroj mjeri politički dezorijentisani. »Slovenski Jug« pisao je u to vrijeme, pored ostalog, da i pored burnih događaja vezanih za prvi svjetski rat »vidimo da je muslimanski deo našeg naroda dezorijentisan«, i dalje, u tom smislu, da su Muslimani usamljeni i da im nedostaje »dublje i temeljitije opredeljenje«.⁵²⁾

Političko okupljanje i ujedno političko diferenciranje Muslimana vršilo se, takođe, oko pojedinih listova koji počinju izlaziti odmah nakon proglašenja Kraljevine SHS. Pojava tih listova,

⁵²⁾ Slovenski jug, br. 17, god. II, od 11. januara 1919.

i to lista »Vrijeme« i lista »Jednakost«, koja pada potkraj decembra 1918. godine i početkom januara 1919. otkrila je i razlike u političkim programima političkih grupa koje su se oko tih listova obrazovale. Politička grupa oko lista »Vrijeme«, u kojoj su vodeću ulogu imali dr Mehmed Spaho, dr Halid Hrasnica, Sakib Korkut i dr. istakla je svoj politički program koji je objavljen u prvom broju istog lista, koji je izašao 8. januara 1919. godine. Pored osnovnih načela o demokraciji i ustavnosti, pravdi i slobodi i izraženoj spremnosti na saradnju u izgradnji »jedinствене државе Srba, Hrvata i Slovenaca« i iskazanom stanovištu o ravnopravnosti »triju plemenskih imena« i prihvatanju ustavno-parlamentarne demokratije, u programu ove političke grupe istaknuti su zahtjevi da se ustav države donese u konstituenti, da se dadu garancije o zaštiti vjere, savjesti, nepovredivosti ličnosti, privatne svojine, slobodi štampe i dr. Dosta tačaka ovog programa odnose se na islamsku vjersku zajednicu, pa se time ova politička grupa pojavljuje kao zaštitnik vjerskih interesa Muslimana. Traže se ustavne garancije da će islamska vjerska zajednica uživati ravnopravnost sa kršćanskim religijama, zatim poštivanje neograničenog uživanja vakufske i vasijetske imovine i ostalih dobara islamske vjerske zajednice; traži se očuvanje vjersko-vakufske i mearifске autonomije i ustanova šerijatskih sudova. Posebno mjesto i značaj u ovom programu imaju agrarni odnosi. U analizi tih odnosa polazi se od toga da je sva obradiva zemlja ili slobodni posjed, ili je u kmetском odnosu. S obzirom na to da je slobodno zemljište većinom zaduženo treba ga sa ukidanjem kmetstva rasteretiti duga. Svaki zemljoradnik treba da dobije toliko zemlje koliko mu je potrebno za njegov opstanak. Da bi se rasterećeni slobodni posjed održao nužno je utvrditi zemljišni minimum. Treba očuvati i veće zemljišne posjede, jer to diktiraju ekonomski interesi. Putem komasacije treba zaokružiti beglučko zemljište u veći posjed. I u slučaju da vlasnik begluka nema dovoljno zemljišta treba mu ga dodijeliti koliko je potrebno za njegov opstanak. Na snazi treba da ostanu postojeći odnosi između zemljovlasnika i kmeta sve dok se konačno putem zakona ne riješi kmetско pitanje. Prema tome, u agrarnom pitanju ova politička grupa više je zainteresirana za status slobodnog seljačkog posjeda i za beglučku zemlju, nego za sam položaj kmeta.⁵³⁾ Politički program političke grupe »Jednakost« razlikuje se utoliko od političkog programa političke grupe »Vrijeme« jer ne stavlja u tolikoj mjeri naglasak na pitanje položaja islamske vjerske zajednice, koliko to čini ova druga grupa. Takođe ona se ne bavi agrarnim pitanjem, sem što navodi da

⁵³⁾ Dr Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, nav. djelo, Program političke grupe »Vrijeme«. Prilog na str. 414—415; *Jugoslavija*, br. 6, god. II, od 8. siječnja 1919. godine. Program Jugoslovenske muslimanske demokratije.

ono treba da bude riješeno u interesu i kmeta i zemljišnog vlasnika. Uz to, u svom programu grupa »Jednakost« određeni je se definira prema nekim političkim pitanjima. Oni su za jedinstvenu državu svih Južnih Slovena sa monarhijskom formom i dinastijom Karađorđevića na čelu. Također traže da se što više vlasti prenese na niže organe i stoga su za autonomiju po ugledu na francuske departmane i srpske okruge. To znači da prihvataju centralistički sistem uprave.⁵⁴⁾ U poređenju jednog i drugog programa mogu se utvrditi među njima razlike. Razlike su prvo u tome što su u programu grupe »Jednakost« neka politička pitanja određeni je formulisana, što se ova grupa izjašnjava za centralizam, dok je u programu grupe »Vrijeme« više pažnje posvećeno pitanjima koja se odnose na status islamske vjerske zajednice i što se ova grupa određeni je stavljala u odbranu interesa zemljišnih vlasnika.

Politička grupa »Jednakost« konstituisala se kao politička stranka pod nazivom Jugoslovenska muslimanska demokratija. Usvajajući centralističku organizaciju države ova politička stranka našla je dosta zajedničkog sa političkim programom koji su zastupali Sv. Pribičević i njegove pristalice. Na osnivačkoj skupštini Jugoslovenske demokratske stranke ova politička stranka Muslimana ujedinila se sa demokratima.

Važan podsticaj stvaranju jedinstvene muslimanske organizacije u BiH dala je inicijativa jedne grupe Muslimana tuzlanskog okruga. Oni su na jednom sastanku, održanom 29. decembra u Tuzli, kome su prethodili intenzivni dogovori, u prisustvu muslimanskih predstavnika iz 8 kotarskih središta ovog okruga, a pod vodstvom tuzlanskog muftije Ibrahima Maglajlića raspravljali kako da se odbrane od napada na njihova imanja, kako da se naknadi šteta begovima i veleposjednicima i kako da se zaštite interesi islamske zajednice. Pomišljalo se i na selenje u Tursku, ali se od toga odustalo. Raspravljalo se i o stvaranju organizacije Muslimana u tuzlanskom okrugu koja bi se onda protegla na BiH i zatim na područje cijele zemlje. Sa ovog sastanka upućen je apel Muslimanima tuzlanskog okruga u kome se tražilo da do 20. januara 1919. godine dostave prijave Radnom odboru o »štetama i nepravdama« (koje su im načinjene u toku »prevrata«. U istom apelu navedeni su motivi za stvaranje muslimanske organizacije: »Nas su na organizaciju prisilile potrebe i zabrinutost za našu budućnost. S toga se moramo uhvatiti u jedno kolo i udružiti u jedno društvo...«⁵⁵⁾ Politička platforma tuzlanske muslimanske organizacije ima dosta identičnih elemenata sa političkim programom

⁵⁴⁾ Atif Purivatra, *Isto*, Program političke grupe »Jednakost«. Prilog na str. 415—416; *Jugoslavija*, br. 5, god. II, od 8. siječnja 1919. godine. Program Jugoslovenske muslimanske demokratije.

⁵⁵⁾ *Jugoslavija*, br. 9, god. II, od 13. siječnja 1919; Atif Purivatra, nav. djelo, str. 51, 52.

muslimanske političke grupe oko lista »Vrijeme«. U njoj ima i nekih novih momenata. U prvom redu ističe se njihova jugoslovenska opredjeljenost i ideja narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca. U pogledu na unutrašnje uređenje zemlje traži se očuvanje pokrajinskih granica sa posebnim autonomnim predstavništvom. Sve ove tačke ući će u politički program buduće Jugoslovenske muslimanske organizacije koja je nastala ne samo akcijom muslimanske grupe oko lista »Vrijeme« i inicijativom uticajnih i imućnijih Muslimana tuzlanskog okruga, već jednom širom političkom djelatnošću i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Upravo iz unutrašnjosti pokrajine najviše je došlo do izražaja nastojanje za stvaranjem jedinstvene političke organizacije Muslimana.

Cjelokupna ta politička akcija razvijala se u specifičnim uslovima u kojima su živjeli Muslimani u prvim godinama iza rata, koji su bili najviše na udaru agrarnih nemira i izloženi svakojačim opasnostima za život. Talas agrarnih nemira najviše je pogodio muslimanske velike zemljišne posjednike, ali je stvorena situacija da imovina i životi srednjih, pa i siromašnijih Muslimana nisu bili tada obezbjeđeni. Parolom o ugroženosti Muslimana u cjelini i opasnosti za islam, koja je pala na plodno tlo, muslimanski zemljišni posjednici su svoje klasne interese istakli na nivo interesa Muslimana u cjelini.

Detalji u vezi sa osnivačkom skupštinom Jugoslovenske muslimanske organizacije kao dominantne političke snage muslimanskog stanovništva u BiH u našoj literaturi su poznati.⁵⁶⁾ Ukazujemo samo na okolnost da je i u slučaju stvaranja JMO akcija Sv. Pribićevića za stvaranjem Jugoslovenske demokratske stranke sa svoje strane ubrzala odluku Muslimana da stvore svoju političku stranku. Gotovo u isto vrijeme (kada se održavala osnivačka skupština Jugoslovenske demokratske stranke došlo je do osnivanja Jugoslovenske muslimanske organizacije. Predstavnici ove stranke prisustvovali su ovoj skupštini i obrazložili su motive zašto ne mogu da se priključe novoj stranci i razloge zašto su stvorili JMO. Oni su za to naveli više razloga. U prvom redu su ukazali na specifičan politički, kulturni i socijalni razvitak Srba, Hrvata i Muslimana u BiH, koji su bili bitno uslovljeni složenim religioznim odnosima koji su vladali i još vladaju u ovoj pokrajini. Znajući da osnivanje JMO na vjerskoj osnovi ne može biti dobro primljeno u široj javnosti, predstavnici JMO na osnivačkoj konferenciji Jugoslovenske demokratske stranke istakli su da se njihova stranka u svojoj politici neće rukovoditi vjerskim motivima, jer i članstvo i vođstvo JMO, koji su nacionalno orijentisani, bilo kao Srbi ili Hrvati, ujedinjuje ideja jugoslovenstva. Ona je istaknuta i u sa-

⁵⁶⁾ Atif Purivatra, *Formiranje Jugoslovenske muslimanske organizacije i njen razvoj do prevazilaženja krize početkom 1922. godine*, Istorijski časopis, Beograd, knjiga IX, Beograd 1968.

mom nazivu Stranke. S tim u vezi ovdje zaslužuje da se upozori da je jugoslovensku orijentaciju bosanskohercegovačkih Muslimana u JMO »varijanti« formulisao Sakib Korkut još u prvoj polovini decembra 1918. godine, kada je u jednom intervjuu u listu »Jugoslavija«, između ostalog, rekao: »Stajao sam i stojim na stanovištu da je nacionalizam bosansko-hercegovačkih kršćana u mnogo koječemu škopčan sa katolicizmom, odnosno pravoslavljem« i »dok se srpstvo i hrvatstvo ne riješi ovih primjesa, muslimanskim su masama nepristupačni«. Konstatujući da za to treba da proteče dosta vremena, Korkut zaključuje da je stoga za Muslimane najprikladnije jugoslovenstvo »... jer nije ni sa čim pomiješano«. ⁵⁷⁾ Najvažniji razlog nepristupanje JMO u Jugoslovensku demokratsku stranku jeste veoma radikalna stav ove stranke prema agrarnom pitanju, pa su delegati JMO ozbiljno prigovorili vladi, u kojoj je Pribićević imao važan portfelj ministarstva unutrašnjih poslova, da nije ispoljila dobru volju da u toj sferi zaštiti interese Muslimana, posebno zemljišnih posjednika, jer im se nije plaćala odšteta za kmetska selišta, nekažnjeno su pljačkana njihova imanja i ugrožavana životna egzistencija znatnog broja Muslimana. Unitarističko-centralistički koncept uređenja države JMO takođe nije prihvatila. Ona je tražila uspostavu autonomne uprave u pokrajinama. Na taj način bi došla do izražaja istorijski nasljeđena posebnost, a za Muslimane to je i brana protiv majorizacije. ⁵⁸⁾

Već smo pomenuli da je osnivanje Jugoslovenske demokratske stranke ubrzalo odluku o osnivanju Jugoslovenske muslimanske organizacije. Isto tako, ovaj događaj doprinio je političkom diferenciranju Muslimana, pošto se politička grupa »Jednakost«, odnosno tada već politička stranka Jugoslovenska muslimanska demokratija prisajedinila Jugoslovenskoj demokratskoj stranci i time se otvoreno distancirala od JMO. Ova stranka Muslimana nije takvom svojom odlukom privukla veći broj Muslimana u redove Pribićevićeve stranke. Ipak, u Državnom vijeću, zahvaljujući tome što je kooptirana u Jugoslovensku demokratsku stranku, imala je 8 delegata, za razliku od JMO koja je u tom predstavničkom tijelu zemlje imala samo 2. To nije realno odražavalo odnos političkih snaga. Međutim, već parlamentarni izbori za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine odrađiće taj odnos daleko drugačije i ispostaviće se da je JMO najuticajnija i najjača politička stranka bosanskohercegovačkih Muslimana.

Muslimanske političke stranke i grupe koje se stvaraju u toku 1919. i u toku 1920. godine imale su u odnosu na JMO u suštini efemeran značaj. Ti slučajevi su zabilježeni kao neuspjeli pokušaji pojedinih muslimanskih krugova i pojedinih muslimanskih

⁵⁷⁾ *Jugoslavija*, br. 18, god. I, od 18. prosinca 1918.

⁵⁸⁾ *Isto*, br. 40, god. II, od 18. veljače 1919; Atif Purivatra nav. djelo, str. 55—56.

političara da okupe Muslimane za neke određene ciljeve i političke akcije. Akutni agrarni problem u to vrijeme izvršio je političko diferenciranje u BiH i na širem i na užem društvenom planu. Iako je jedan od veoma važnih motiva za stvaranje JMO bio upravo agrarni problem kao izraz nastojanja vodećih muslimanskih krugova da putem ove političke organizacije zaštite i očuvaju svoje klasne interese, ipak je došlo do obrazovanja i drugih muslimanskih političkih stranaka kojima je agrarno pitanje glavni razlog njihovog formiranja i bitan dio njihovog stranačkog programa. Tako je početkom marta 1920. godine došlo do osnivanja Muslimanske težačke stranke. Već sama osnivačka skupština na kojoj je došlo do formiranja ove stranke sa svega oko 50 učesnika nije bila dobar nagovještaj da će ova nova stranka okupiti oko sebe širi krug Muslimana. Bilo je glasova da je zadatak ove stranke da okupi u svoje redove »nezadovoljne elemente iz Jugoslovenske muslimanske organizacije« i da iza cijele ove akcije stoji Demokratska stranka. Motive za obrazovanje ove stranke objasnio je dr Zaim Šarac. Poenta u njegovom objašnjenju je u tome da treba poduzeti korake da, u vrijeme rješavanja agrarnog pitanja, sve uredbe koje to pitanje regulišu budu jednako primjenjene i prema muslimanskim težacima. Konstatujući negativnu ulogu dotadašnjih muslimanskih vodećih političkih ličnosti na ukupan politički život Muslimana on je ustvrdio da su Muslimani kroz to »omraženi kao reakcionari i protudržavni element«. Takođe zahvaljujući takvom svom političkom vođstvu Muslimani su, prema riječima Z. Šarca, bili dovedeni u situaciju da »... bilo svjesno ili nesvjesno (budu protiv stvaranja naše nove države...«⁵⁹⁾ U političkom programu ove stranke ističe se princip da zemlja pripada onome ko je obrađuje i da i muslimanski težaci treba da budu ravnopravni sa pravoslavnim i katoličkim seljacima. Odšteta feudalcima za oduzetu zemlju treba da je progresivna i to tako da mali zemljišni posjednici dobiju puni ekvivalent na račun veleposjednika. Beglučari koji su u posljednjih deset godina obrađivali beglučku zemlju postaju njeni vlasnici. U suprotnom beglučka zemlja ostaje dotadašnjem njenom vlasniku. Muslimanska težačka stranka nije izrasla u političku snagu. Njena pojava ostala je epizodna, a to su pokazali i izbori za Ustavotvornu skupštinu kada je ostala bez mandata i nakon toga nestala s političke scene.⁶⁰⁾ Nasuprot ovoj stranci Muslimana, koja je svojim programom nešto više bila okrenuta muslimanskom težaku, u gotovo isto vrijeme (9. marta) došlo je do osnivanja Muslimanske narodne stranke koja je imala u vidu interese muslimanskih veleposjednika i koja je zamjerala JMO da svo-

⁵⁹⁾ *Jugoslavija*, br. 51, god. III, od 3. ožujka 1920. godine. *Jugoslovenski list*, br. 52, god. III, od 4. ožujka 1919.

⁶⁰⁾ Atif Purivatra, *Političke partije prema agrarnoj reformi*, nav. rasprava, str. 107.

jom politikom slabo štiti interese upravo onih Muslimana koje je pogodila agrarna reforma. Riječ je o osnivanju veleposjedničke stranke. Izgleda da je ova stranka trebalo da okupi oko sebe one muslimanske političare koji su se našli po strani do tada osnovanih stranaka, jer su se u njenom vođstvu našli ljudi kao što su Safvet-beg Bašagić, Mustajbeg Halilbašić, dr Ekrem Šahinović, Ešref Jakubeg Filipović i dr.⁶¹⁾ U svom programu ova stranka istakla je stav da kmetu »... treba dati toliko zemljišta koliko mu je nužno da sebi osigura dostojnu egzistenciju«. Tu zemlju treba kmetu dati u prvom redu iz državnog zemljišnog fonda, a tek u drugom redu od kmetskih selišta na koje kmet ima kmetsko pravo, ali uz dostojnu odštetu vlasniku. I ova stranka sa najkonzervativnijim agrarnim programom nije se uspjela politički afirmirati i poslije izbora za Ustavotvornu skupštinu, na kojima je doživjela potpun politički neuspjeh (dobila samo 306 glasova), nestala je iz političkog života.⁶²⁾ Bilo je i drugih pokušaja političkog organizovanja Muslimana, koji su trebalo da budu suprostavljeno JMO, kao što je slučaj sa političkim oživljavanjem Š. Arnautovića koji je trebalo da okupi Muslimane — radikale, ali su svi oni okončani kao marginalne pojave u političkom životu Muslimana u to vrijeme. Jugoslovenska muslimanska stranka, prema tome, ostala je na političkoj sceni kao najjača i najuticajnija muslimanska politička stranka. Zašto je to tako bilo teško je dati potpun odgovor. U svakom slučaju time je došlo do izražaja potreba bosanskohercegovačkih Muslimana u njihovom većem broju, koji se u nizu životnih situacija nisu osjećali bezbjednim i ravnopravnim sa drugima, da putem ove stranke izraze svoju potrebu za političkim jedinstvom. Slična nastojanja u to vrijeme mogu se zapaziti i kod Hrvata u BiH. Politika nacionalne neravnopravnosti dala je svoj obol rastu i jačanju političke uloge JMO među Muslimanima BiH. JMO je postigla za relativno kratko vrijeme, da izraste u dobro organizovanu političku stranku koja je uspjela da u svom vođstvu okupi jedan broj sposobnih političara, veoma agilnih koji su stranku učinili veoma mobilnom organizacijom i koji su u svom propagandnom radu stizali u najzabačenije dijelove pokrajine. JMO je mnogo polagala na vjerski činilac koji je u životu običnog Muslimana imao veoma važnu ulogu. Ona se stoga pojavljuje u ulozi zaštitnika islama i islamskih interesa i u tom pogledu ostvarila je usku saradnju sa muslimanskim vjerskim krugovima. JMO je, uz to, za sebe vezala muslimanske zemljišne posjednike čiji uticaj među Muslimanima nije bio za potcjenjivanje. A to se zna često zanemariti. Muslimanski zemljišni posjednici bili su uticajan faktor i u JMO oni su zauzimali važne pozicije u njegovom vođstvu. Konačno, JMO je izrasla u vodeću građansku muslimansku poli-

⁶¹⁾ *Jugoslavija*, br. 61, god. III, od 16. ožujka 1920.

⁶²⁾ Kao napomena 60, str. 108.

tičku stranku u uslovima kada se cio politički život u BiH izgrađivao na nacionalnoj osnovi i kada se političko konfrontiranje zasnivalo na tim nacionalno-vjerskim suprotnostima. Pod parolom nacionalnog okupljanja vršila se politička mobilizacija stanovništva u Bosni i Hercegovini.

* * *

Hrvatsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini koje je rezignatno dočekalo slom Austro-Ugarske zauzelo je nakon rata stav iščekivanja. Politički predstavnici Hrvata, koji su se u prethodnom periodu eksponirali u radu dviju političkih stranaka, Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge, nastojali su se u to vrijeme integrirati u politički život koji je započeo od trenutka stvaranja Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu. Njihovi predstavnici su članovi Narodnog vijeća SHS i članovi Vlada za Bosnu i Hercegovinu i sa ambicijama da i u novim političkim prilikama i uslovima politički predstavljaju Hrvate u Bosni i Hercegovini. Tako je dr Jozo Sunarić, jedan od vodećih ličnosti Hrvatske narodne zajednice iz prethodnog perioda bio potpredsjednik Narodnog vijeća SHS za BiH i povjerenik za unutrašnje poslove u Narodnoj vladi za BiH, a Vjekoslav Jelavić povjerenik za poljoprivredu i rudarstvo u Narodnoj vladi za BiH. Članovi Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH su fra Ljubo Galić, fra Didak Buntić, dr Luka Čabrajić, dr Đuro Džamonja, istaknute političke ličnosti iz ranije Hrvatske narodne zajednice. Član Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH je i magr. Karlo Cankar iz Hrvatske katoličke udruge. Kao kod Srba i Muslimana u BiH, tako je i kod Hrvata ove pokrajine političko okupljanje počelo da se vrši na nacionalnoj osnovi te oko pojedinih listova. Još 30. novembra 1918. godine u Sarajevu je počeo da izlazi list »Jugoslavija« i to kao glasilo za politiku i gospodarstvo namjenjen »katoličkim Hrvatima«. Takođe u novembru 1918. godine počeo je u Sarajevu da izlazi i »Jugoslavenski list« kao nezavisni hrvatski dnevnik. Iako ovaj list nije stranačko glasilo, on je ipak ispoljavao bliskost pogleda sa kasnije obrazovanom Jugoslovenskom demokratskom strankom. Njegovo uredništvo akceptiralo je centralističku organizaciju države, jer ona daje »jakost državnome jedinstvu«.

List »Jugoslavija« pokreću »katolički Hrvati« da, kako se u uvodnom članku prvog broja veli, bude glasnikom »narodnog jedinstva Slovenaca, Srba i Hrvata« Prema tome, on nije glasilo jedne političke stranke, premda redakciju nije smetalo da odmah formuliše svoj politički program. U njemu ona akceptira ideju jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba i prihvata jedinstvenu državu SHS kao »izvanjski izražaj tog jedinstva«. Da se putem ovog lista

ipak želi izvršiti političko grupisanje Hrvata BiH jasno proizilazi iz stava da će »Jugoslavija« nastojati »... da se Hrvati organizuju i da složno istupe na izborima za Ustavotvornu skupštinu«. U nekoliko tačaka programa stavlja se naglasak na značaj katoličke komponente u fizionomiji lista »Jugoslavija«. List stoji na načelima »pozitivnog kršćanstva« i zalagaće se da se katolička crkva potpuno slobodno razvija, sa »neokrnjenim djelokrugom svoga rada«. U tom programu se, takođe, traži da se školstvo organizuje na profesionalnoj osnovi.⁶³⁾ Takav politički program i napisi u listu pisani u čisto katoličkom duhu, pobudili su kritičare »Jugoslavije« da u njemu vide »preobučeni« Štadlerov »Hrvatski dnevnik«. Desilo se da je i urednik lista bio Karlo Cankar, raniji sekretar Hrvatske katoličke udruge. Bliže bi bilo istini ako konstatujemo da je »Jugoslavija«, u početku, djelovala na liniji pomirenja i ostvarenja zajedničke političke akcije između međusobno suprotstavljenih političkih pristalica ranijih političkih stranaka Hrvata u BiH i to Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge. Drugim riječima, smatralo se da u novim političkim uslovima treba prevazići ranije eksponirane i međusobno suprotstavljene dvije struje u hrvatskoj politici u BiH: klerikalnu i građansko-liberalnu. Tako ovaj list daje prostora napisima N. Mandića, ranijeg predsjednika HNZ, koji se sada nastoji prikazati vrućim pobornikom ideje narodnog jedinstva, ali koji, opterećen starim grijesima, nije uspio da se politički rehabilituje, zatim Stjepanu Kukriću, tadašnjem predsjedniku Hrvatske narodne zajednice i jugoslovenski orijentisanom političaru, Petru Skoku i dr.

Okupljanja Hrvata BiH nakon rata vršilo se i u okviru Hrvatske narodne zajednice koja je nastavila da radi i nakon sloma Austro-Ugarske (za vrijeme rata orijentisala se samo na karitativan rad). Sada se u novostvorenoj Kraljevini SHS otvorilo pitanje profiliranja ove organizacije i to u smislu da li da se ona razvija kao kulturna i gospodarstvena organizacija s određenim političkim obilježjem, ili da isključi politiku iz svog programa. Bilo je shvaćanja u tom pogledu i za i protiv. Postojala je bojazan da isticanjem HNZ i kao političke organizacije ne ožive samim tim ranije stranačke nesuglasice i da to ne doprinese političkoj podjeljenosti Hrvata. A kako se unutar ove organizacije usvojilo načelo jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca, smatralo se da umjesto »ekskluzivističkog kulturnog i ekonomskog rada imade u nedalekoj budućnosti da nastupi zajednički rad Hrvata i Srba. Prema tome imalo bi da nestane među nama stranačkih i ekonomskih formacija na osnovu ekskluzivističkog Hrvatstva odnosno Srpstva.«⁶⁴⁾

Unutar HNZ živjelo je jedno shvaćanje da ovoj organizaciji Hrvata treba dati narodno obilježje, posebno na planu kulturne

⁶³⁾ *Jugoslavija*, br. 1, god. I, od 30. studenoga 1918.

⁶⁴⁾ *Isto*.

i gospodarstvene djelatnosti i da se na svaki način treba čuvati »strančarstva« u njoj. A kada je, ipak, prihvaćeno da ona mora djelovati i na planu politike, onda se naglašavalo da to ne smije biti stranačka već narodna politika. Važne, i to političke odluke, HNZ je donijela na konferenciji koja je održana 9. i 10. februara 1919. godine. Tada je došlo do znatnije izmjene u sastavu Središnjeg odbora HNZ (umjesto dotadašnjeg predsjednika Stj. Kukrića izabran je Stj. Janković), što je nagovještavalo izvjesna politička diferenciranja među bosanskohercegovačkim Hrvatima. Izostala su iz rukovodstva HNZ imena kao što su N. Mandić, Stj. Kukrić, Đuro Džamonja, Luka Čabrajić, Jozo Sunarić i dr. Izbili su na površinu sukobi između liberalne i klerikalne struje i to u pogledu na odnos države i crkve, zatim u pitanju konfesionalnih škola i dr. Do izražaja je došlo shvatanje klerikalaca o identičnosti katoličanstva i hrvatstva. S obzirom na to da je HNZ u to vrijeme bila jedina politička i kulturno-gospodarstvena organizacija Hrvata u BiH, ona je na ovoj svojoj konferenciji izvršila izbor 11 delegata i zamjenika u Privremeno predstavništvo. Prethodno su članovi Narodnog vijeća iz redova Hrvata položili svoje mandate vođstvu HNZ. Prema nekim izvorima to nije teklo glatko i bilo je tome otpora. U Državno vijeće HNZ delegirala je Jozu Sunarića, Luku Čabrajića, Vjekoslava Jelavića, fra Didaka Buntića, Tugomira Alaupovića, fra Ljuba Galića, Nikolu Mandića, msgr. Karla Cankara i Stjepana Jankovića.⁶⁵⁾

Delegacija HNZ prisustvovala je, takođe, Osnivačkoj konferenciji Jugoslavenske demokratske stranke i tamo je izložila razloge zašto ne može da pristupi ovoj stranci. Rečeno je da se HNZ ne može da veže ni za jednu političku stranku dok ne utvrdi na kojoj političkoj platformi ona zasniva svoj rad. HNZ se, takođe, izjasnila protiv centralističkog programa Pribićevićeve stranke. Drugo, što u HNZ vlada uvjerenje da bi Jugoslovenska demokratska stranka »imala da sankcionira sve dosadašnje mjere i odredbe centralne vlade, kojima su se očito prekršila utanačenja između slobodne i nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba i između Kraljevine Srbije, kao što i osnovno načelo izraženo u adresi Narodnog vijeća SHS i u odgovoru njegovog kr. Visočanstva regenta. Time se stvara gotovo nezakonito stanje, koje prejudicira Ustavotvornoj skupštini, jedinom nosiocu narodne suverene zakonodavne vlasti.«⁶⁶⁾ Predstavnici HNZ istakli su da su oni odredili svoje delegate za Državno vijeće. Prema nekim podacima, autor ovakvog obrazloženja bio je msgr. K. Cankar, pa je to nekima dalo povoda da konstatuju kako je time HNZ preuzela »nezahvalnu ulogu« bivše Hrvatske katoličke udruge.

⁶⁵⁾ *Isto*, br. 34, god. II, od 11. veljače 1919; *Jugoslavenski list*, br. 35, god. II, od 12. veljače 1919.

⁶⁶⁾ Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi*, naved. djelo, str. 52; *Jugoslavija*, br. 39, god. II, od 17. veljače 1919.

Činjenica je, međutim, da su se sve hrvatske stranačke formacije u Hrvatskoj, a zatim u BiH vrlo odlučno izjasnile protiv centralističkog ustrojstva države, pa je u to vrijeme inače suzdržani »Jugoslavenski list« pisao, u vezi sa Pribićevićevom akcijom na stvaranju jedne stranke koja je u svom programu imala centralističko-unitaristički koncept državne organizacije, da ideja narodnog jedinstva u nacionalnom pogledu još nije uhvatila korijena, osobito na području Bosne i Hercegovine. Bosna je, prema istom mišljenju, najviše zaostala u isticanju »jedinственe narodne svijesti«. ⁶⁷⁾ Takođe se ne može osporiti da su predstavnici klerikalne struje u HNZ u ovo vrijeme ispoljili i veću političku aktivnost i više inicijative u koncipiranju hrvatske politike. To su potvrdili kasniji događaji oko stvaranja novih stranačkih formacija Hrvata u BiH.

Osnivačka konferencija Jugoslovenske demokratske stranke u Sarajevu izazvala je i među Hrvatima u BiH unutrašnje političko diferenciranje i, s druge strane, podstakla na brže stvaranje njihovih novih političkih stranaka. Jedan manji broj pristalica HNZ i grupe hrvatske liberalne inteligencije priključila se na pomenutoj konferenciji Jugoslovenskoj demokratskoj stranci. To su učinili dr Stjepan Kukrić, Đuro Džamonja, Stjepan Pavičić, Tugomir Alaupović i dr Vladimir Čaldarević. ⁶⁸⁾ To je primljeno s negodovanjem u vođstvu HNZ i ono je stoga tražilo od njih da vrate svoje mandate za Državno vijeće koje su, prema njihovoj ocjeni, dobili ne pravilno i neopravdano, ne kao predstavnici Narodnog vijeća, već kao članovi jedne političke stranke koja je u procesu svog nastajanja (Jugoslovenske demokratske stranke — pr. moja). U svojoj zajedničkoj izjavi svi navedeni su to odbili osporavajući valjanost izbora delegata za Državno vijeće koje je bilo izvršeno na konferenciji Hrvatske narodne zajednice. Oni su čak tu konferenciju sada nazvali anonimnom skupštinom i izrazili stav da ne žele da budu tretirani kao predstavnici bosanskohercegovačkih Hrvata u Državnom vijeću, već kao predstavnici »cijeloga troimenog jednog naroda«. ⁶⁹⁾ Iako je, u ovom slučaju, riječ o manjoj grupi uglednih hrvatskih građanskih političara još iz predratnog perioda, koji su se distancirali od HNZ, ipak u tome treba vidjeti nagovještaj daljeg procesa političke diferencijacije među hrvatskim političarima u Bosni i Hercegovini.

Na Osnivačkoj konferenciji Jugoslovenske demokratske stranke nije bio ostvaren međustranački dogovor o broju delegata koje je svaka stranka trebalo da uputi u Državno vijeće. To je bio jedan od njenih zadataka i važan razlog da je ona, pored osta-

⁶⁷⁾ *Jugoslavenski list*, br. 81, god. II, od 8. travnja 1919.

⁶⁸⁾ Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka u političkim odnosima...*, nav. djelo str. 52.

⁶⁹⁾ *Jugoslavenski list*, br. 81, god. II, od 8. travnja 1919.

log, privukla dobar broj jugoslovenskih političara i predstavnika političkih grupa iz Bosne i Hercegovine. Riješeno je stoga da umjesto međustranačke konferencije Narodno vijeće SHS za BiH odredi delegate za taj najviši privremeni predstavnički organ u zemlji. To je u vođstvu HNZ i JMO izazvalo veliko negodovanje (obje ove stranke ranije su izvršile izbor svojih delegata za Državno vijeće) i oni su postavili pitanje kako se može jedno takvo ovlaštenje dati jednom oktroiranom organu kakvo je Narodno vijeće, a ne može političkoj organizaciji koja je iz svojih redova na demokratski način izabrala svoje predstavnike. U Verifikacionom odboru Državnog vijeća dr. Jozo Sunarić kritikovao je takav nedemokratski postupak i tražio je korekturu broja delegata u korist HNZ i JMO. To, međutim, nije bilo prihvaćeno, s obrazloženjem da je izbor delegata iz BiH izvršilo »... Narodno vijeće čije kompetencije nisu bile osporene«. U toku rasprave u Državnom vijeću o izvještaju Verifikacionog odbora Sunarić je sa svojom grupom isti prihvatio, obrazlažući sada takav stav time da ne želi da to pitanje bude povod nesuglasica koje mogu da izbiju u javnosti.⁷⁰⁾ Treba, s tim u vezi, istaći da je općenito cio postupak oko konstituisanja Državnog vijeća bio nedemokratski. Političke organizacije u BiH, osim onih koje su se integrisale u Jugoslovensku demokratsku stranku, bile su nezadovoljne dobijenim brojem mandata.

Određene političke okolnosti u prvoj polovini 1919. godine uticale su na dalji proces političke diferencijacije među hrvatskim političarima u Bosni i Hercegovini. Posebno je na to uticala pomenuta osnivačka konferencija Jugoslovenske demokratske stranke i politička aktivnost Srba na stvaranju Radikalne stranke u BiH. Sada je već sazrijevala ideja o stvaranju jedne veće hrvatske političke stranke Hrvata koja bi se protegla i van granica Bosne i Hercegovine. Ta novostvorena hrvatska stranka priključila bi se tada u Državnom vijeću onom parlamentarnom klubu koji bi bio najbliži njenom političkom opredjeljenju. Inicijativa za ovu akciju potekla je u početku od jednog kruga hrvatskih političara okupljenih oko dr. Jozice Sunarića i dr. Luke Čabrajića, a podsticana od strane Narodnog kluba. U toku ove aktivnosti na stvaranju hrvat

⁷⁰⁾ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, nav. djelo, str. 29 — Vlada je donijela odluku da ona za BiH odredi 42 poslanička mandata za BiH s tim da se dotadašnji članovi Narodnog vijeća imaju smatrati članovima Privremenog predstavništva (Državnog vijeća). Preostalih 42 delegata i 42 njihova zamjenika trebalo je odrediti na međustranačkoj konferenciji, odnosno osnivačkoj skupštini Jugoslovenske demokratske stranke. Kako to tada nije učinjeno prepušteno je Narodnom vijeću SHS za BiH da on izvrši delegiranje pored stalnih delegata. U Narodnom vijeću, u međuvremenu, stvoren je nov stranački blok i on je bio na štetu stranaka koje su se našle van toga. I tako se desilo da Jugoslovenska demokratska stranka (tada se nazivala »državotvorna«) dobije od ukupno 42 mandata iz BiH njih 30, Hrvatska narodna zajednica 7, JMO 2, Socijaldemokratska stranka 2, Socijaldemokratska grupa oko »Zvona« 1 mandat. — Isto, str. 28, 29.

ske političke stranke bila je određena i jedna grupa od tri ugledna političara (K. Cankara, prof. S. Jankovića i fra J. Jelinića) da pripremi program za novu stranku.⁷¹⁾ Ova akcija dobila je, međutim, drugačiji smjer kada je na jednom skupu »Hrvata-katolika«, koji je održan u Mostaru 19. aprila 1919. godine, donesena odluka o prihvatanju »načela Hrvatske pučke stranke« i razmatrana je mogućnost osnivanja Hrvatske pučke stranke (HPS) u BiH. Na ovom mostarskom skupu izabran je i Privremeni odbor sa zadatkom da odmah otpočne »organizaciju i širenje stranke«. Ovom sastanku prethodio je jedan sastanak fratara sa područja Hercegovine na kome je prihvaćena politika Korošćeva Jugoslovenskog kluba u Privremenom predstavništvu.⁷²⁾ Bilo je jasno da iza ove akcije stoje klerikalci, pa je tim povodom »Jugoslavenski list« pisao, da dok oni djeluju »liberalni« hrvatski elementi spavaju. Ova mostarska akcija podržana je ubrzo i u Sarajevu i na pouzdaničkom sastanku »Hrvata-katolika«, održanom 2. maja 1919. godine, donesena odluka o stvaranju Hrvatske pučke stranke za BiH, koja je postala sastavni dio Jugoslovenske pučke stranke za čitavu teritoriju Kraljevine SHS. Glavnu riječ na ovoj skupštini imao je Anton Korošec, koji je objasnio program i ciljeve Jugoslovenske pučke stranke. Korošec je dan prije bio u franjevačkom samostanu u Sarajevu gdje je dobio podršku katoličkog sveštenstva, navodno ne i u potpunosti od franjevaca, za stvaranje HPS. Sa sarajevskog skupa objavljeno je slijedeće obrazloženje o motivima stvaranja HPS: »Bilo je krajnje vrijeme da mi Hrvati Bosne i Hercegovine, koji danas trebamo, u ovo za nas vrlo kritičko vrijeme, jake zaštite u jednoj velikoj političkoj organizaciji, potražimo tu zaštitu kod onih koji s nama jednako misle i osjećaju, te da s njima stvorimo je dinstvenu i snažu političku stranku«. Na ovom skupu izabran je Privremeni odbor HPS sa predsjednikom dr Milanom Markovićem i sekretarom dr Zvonimirom Šprajcerom na čelu.⁷³⁾

Jugoslovenska pučka stranka imala je ambiciju da obrazuje krupnu političku stranku klerikalaca na cijelom području zemlje gdje žive katolici, pa su u njenom vođstvu bila po dva predstavnika iz svake pokrajine gdje su te stranke već formirane (BiH, Dalmacije i Hrvatske). Glasilo ove stranke postao je list »Jugoslavija«, koji se već i ranije, de facto, predstavio kao glasilo klerika-

⁷¹⁾ *Hrvatska sloga*, glasilo Hrvatske težačke stranke, br. 13, god. I, od 15. listopada 1919 — K osnivanju »Pučke« stranke. Uporedi: Tomislav Išek, nav. studija, str. 104.

⁷²⁾ *Jugoslavija*, br. 95, god. II, od 26. travnja 1919. Neposredno prije ovog mostarskog skupa A. Korošec posjetio je Split i Mostar. Vidi: Dr M o m č ilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje*, Beograd, 1973, str. 302.; Uporedi: Tomislav Išek, nav. studija, str. 102, 103.

⁷³⁾ *Jugoslavija*, br. 99, god. II, od 30. svibnja 1919; Uporedi: dr M o m č ilo Zečević, nav. studija str. 303.

laca BiH. Ova stranka se u svom programu deklarirala za načela narodnog jedinstva. Ona treba da se zalaže za »postepeno niveliranje plemenskih opreka, konfesionalnih suprotnosti i historijske neskladnosti«. Odbacuje se pri tome nasilje i pledira da se taj proces prepusti »prirodnom razvoju«. HPS je za bila za očuvanje dotadašnjih autonomnih upravnih područja. Najviši organ vlasti u pokrajini treba da bude pokrajinsko vijeće, koje pokrajinskoj vladi treba da daje inicijativu i kontroliše njen rad. U programu su detaljno formulisani socijalni i kulturni ciljevi HPS. Traži se ukidanje kmetskih odnosa, ali i davanje primjerene materijalne odštete dotadašnjim vlasnicima kmetskih selišta. Seljaka kmeta treba osloboditi hipotekarnog duga. Zakonskim mjerama treba spriječiti komadanje malog zemljišnog posjeda. Socijalno zakonodavstvo treba da obuhvati sve društvene slojeve. Najvažnije tačke kulturnog programa tretiraju pitanje odnosa države i crkve. HPS stoji u vjersko-kulturnim pitanjima na poziciji »pozitivne religije«. Traži se sloboda konfesije i samouprava za sva njena vjerska udruženja koja imaju pravo da osnivaju konfesionalne škole.⁷⁴⁾

U većem dijelu javnosti stvaranje HPS je protumačeno kao konstituisanje jedne klerikalne stranke. I u vođstvu stranke i u njenim mjesnim odborima znatan broj je bio iz redova katoličkog sveštenstva. Ni list »Jugoslavija« nije osporavao da je riječ o klerikalnoj stranci, podrazumijevajući pod tim dominantnu prevlast klera i crkve »... u svim duševnim i materijalnim granama ljudskog života« i utvrđujući ulogu sveštenstva kao pravih »nosilaca civilizacije«. »Princip pozitivne religije« kao glavni činilac u rješavanju kulturno-vjerskih pitanja formulisao je u uvjerenju da će ga većina »našeg naroda poštovati kao svetinju«.⁷⁵⁾ Stvaranje mreže svojih organizacija HPS je preduzela u onim krajevima BiH gdje živi najveći dio hrvatskog stanovništva: u mostarskom, travničkom i tuzlanskom okrugu. U tome su prednjačili katolički sveštenici, u prvom redu župnici. Najjače svoje uporište HPS je imala na području Hercegovine. Vođstvo stranke činilo je sveštenstvo, a osnovnu masu pristalica HPS je nalazila u redovima religiozne sitne buržoazije i dijela seljaštva.

Stvaranje Hrvatske pučke stranke za BiH, koja je sastavni dio Korošćeve Ljudske stranke, odnosno Jugoslavenske pučke stranke, ali koja je djelovala kao samostalna stranka, nije dobro primljeno u redovima hrvatskog liberalnog građanstva, pogotovo jer je iz njihovih redova inicirana ideja o stvaranju nove hrvatske političke stranke. Ono je smatralo da je ovom akcijom hrvatskih klerikalaca zaskočeno i preduhitreno. Pogotovo se s negodovanjem

⁷⁴⁾ *Jugoslavija*, br. 99, god. II, od 30. svibnja 1919 — Nacrt programa HPS za BiH; Up. Tomislav Išek, nav. studija, str. 103.

⁷⁵⁾ *Jugoslavija*, br. 101, god. II, od 6. svibnja 1919.

primila odluka HPS da postane sastavni dio Jugoslovenske pučke stranke, jer se negativno cijenio tadašnji rad A. Korošca. Za njega se govorilo da gubi povjerenje u Sloveniji, da ga je teško definirati kao političara, jer u Beogradu se ponaša kao pristalica centralizma, u Sloveniji kao federalista i republikanac, a samo na riječima prijatelj Hrvata. Korošec je, prema istom mišljenju, svojom akcijom u Bosni doprinio političkom cijepanju Hrvata i postao zapreka njihovom političkom jedinstvu. Smatralo se takođe da su osnivanjem HPS u BiH ugroženi »katolički interesi« u hrvatskom narodu, jer ova stranka koristi u prvom redu vjeru i oltar u svojoj agitaciji i identifikuje vjerske i stranačke ciljeve. Sada se u redovima liberalno-građanskih krugova došlo do saznanja da im se osvetilo odugovlačenje izrade političkog programa nove stranke i da su na neki način izigrani od strane msgr. Karla Cankara, kome je povjereno da taj program konačno izradi. Ispostavilo se da je on bio u dosluhu s mostarskom akcijom tamošnjih Hrvata i da je imao jednu od važnijih uloga na Osnivačkoj konferenciji HPS u Sarajevu.⁷⁶⁾ Optuživan i napadan zbog toga K. Cankar se u nekoliko navrata drvljem i kamenjem okomio na Jozu Sunarića koga je smatrao duhovnim vođom u borbi protiv HPS i njega lično. On je te svoje članke objavljivao u listu »Jugoslavija« i to pod naslovom »Razgovori sa dr Sunarićem«.⁷⁷⁾

Nema sumnje da je akcija Korošca i osnivanje HPS pokrenula jedan broj protivnika HPS iz redova hrvatskog građanstva, u prvom redu Jozu Sunarića, Luku Čabrajića, dr Badovinca i još neke da ubrzaju akciju na stvaranju političke stranke koja bi bila politički rival HPS. Paralelno s tim išla je i jedna akcija određene njih hrvatskih krugova s ciljem da se ostvari pomirenje zavađenih grupa i ostvari sloga Hrvata BiH. Tako su župnici sa područja šamačke i brčanske župe uputili jedan poziv da se spriječi dalji rascjep među Hrvatima-katolicima u BiH. Sličan poziv uputili su i fra Bonifacije Vidović, bosanski provincijal i fra Didak Buntić, hercegovački provincijal i ugledan političar iz Hercegovine.⁷⁸⁾ Bilo je, doduše, javne podrške dijela katoličkog sveštenstva u BiH HPS i njenom pristupanju Jugoslovenskoj pučkoj stranci.

Do izmirenja, ipak, nije došlo. Jozo Sunarić i Luka Čabrajić sa 11 svojih istomišljenika razaslali su »Saopćenje« i program nove stranke koja je dobila naziv Hrvatska narodna stranka. U »Saopćenju« se osnivanje HPS kvalifikuje kao izdajstvo (»felonija«), jer su Hrvati BiH predani na milost i nemilost Korošcu i njegovoj stranci. Potpisnici ovog dokumenta razvili su živu političku akciju, naročito na području tuzlanskog okruga. Obrazovan je derventski

⁷⁶⁾ Kao napomena 71.

⁷⁷⁾ *Jugoslavija* br. 152, god. II, od 9. srpnja 1919, do br. 156, god. II, od 15. srpnja 1919.

⁷⁸⁾ *Isto*, br. 160, god. II, od 19. siječnja 1919. i br. 163, god. II, od 3. rujna 1919; *Jugoslavenski list*, br. 133, god. II, od 13. lipnja 1919.

odbor koji se pojavljuje kao inicijator političkog skupa Hrvata BiH, koji treba da se održi u Travniku 14. i 15. avgusta 1919. godine. Na tom skupu treba da se ostvari političko izmirenje i sloga Hrvata.⁷⁹⁾ Parola o političkom izmirenju i ostvarenju loge imala je podršku u širim slojevima Hrvatskog stanovništva u BiH i sigurno je to bio razlog da su u Travničkoj skupštini učestvovali u dobrom broju pristalice i funkcioneri Hrvatske pučke stranke. Ipak, većinu su činili pobornici Stvaranja nove političke stranke i oni su dali ton cjelokupnom radu skupštine (na skupu su govorili Dražić, Prgommet, dr Akić, dr Smoljan, dr Violini, dr Pavičić, Špišnjak, dr Kovačević, fra Čičić, fra Marković, dr Šprajcer i dr.). Više govornika je tražilo da se kulturni program iz dotadašnje HPS suspenduje, jer prema njihovoj ocjeni »vjera nije u opasnosti«. U više se navrata isticalo da nova stranka, koja treba da se stvori, treba da bude u vezi sa Narodnim klubom u Privremenom predstavništvu, jer je »neprirodno da je zastupa Jugoslovenski klub u kome je većina Slovenaca«. Bilo je pojedinačnih zahtjeva da se i nova stranka dalje naziva HPS, ali su takvi zahtjevi na skupštini ignorisani. Skupština je 15. avgusta nastavljena u Docu kod Travnika, gdje je usvojena rezolucija kojom se ukidaju dotadašnja HPS i tek stvorena Hrvatska narodna stranka. Nova stranka treba da se zove Hrvatska težačka stranka (HTS). Izabran je odbor koji je dobio zadatak da napravi program i statut stranke i sprovede njenu organizaciju u BiH.⁸⁰⁾

Osnivanje Hrvatske težačke stranke oglašeno je u javnosti jednim letkom objavljenim pod naslovom »Svim Hrvatima Bosne i Hercegovine«, sa potpisima učesnika koji daju svoju podršku takvoj odluci. Javnost je obavještena da u BiH ubuduće postoji samo jedna politička stranka Hrvata u BiH, a to je HTS. Hrvatska pučka stranka je raspuštena i njen odbor pristupio je HTS. Ubrzo se, međutim, ispostavilo da HPS nije prihvatila odluke Travničke skupštine i javnost je obavještena da ova stranka nije raspuštena. Ponovno je bio napadnut Jozo Sunarić koji je, navodno, stajao iza odluka Travničke skupštine, ali je ispred sebe isturio »štatiste« (Jozo Sunarić nije ušao u vođstvo HTS) koji se još nisu bili »kompromitovali« u javnosti. I odluke Travničke skupštine i tobožnje raspuštanje HPS ocijenjeno je od vođstva HPS kao »smišljeni manevar«.⁸¹⁾

Razilaženje HPS sa novostvorenom HTS, kako je pisala »Jugoslavija«, načelne je prirode i vođstvo HPS nije ni pomišljalo da se Stranka, koja ima gustu mrežu svojih mjesnih odbora u BiH

⁷⁹⁾ *Jugoslavija*, br. 155, god. II, od 14. srpnja 1919.

⁸⁰⁾ *Isto*, br. 165, god. II, od 5. rujna 1919; *Hrvatska sloga* br. 14, god. I, od 16. listopada 1919; Upor. Tomislav Išek, nav. studija, str. 104, 105.

⁸¹⁾ *Jugoslavija*, br. 184, god. II, od 29. rujna 1919.; Upor. Tomislav Išek, nav. studija, str. 104.

(preko 60) raspusti i prepusti inicijativu HTS koja je nastala, kako je to pisao K. Cankar, iz ličnih motiva Joze Sunarića i njegovih istomišljenika.⁸²⁾ Ima mišljenja da je veći dio Hrvata u BiH pružao otpor HPS, najviše zbog njenog kulturnog programa koji je bio zasnovan na »pozitivnoj religiji«. Na tome je HTS izgrađivala svoju akciju u borbi za prestiž sa HPS. Tako su na političkoj sceni hrvatske politike u BiH ostale da djeluju dvije stranke koje su se međusobno napadale i istovremeno pokušavale, naročito u vrijeme parlamentarnih izbora, da ostvare političku saradnju. U takvoj situaciji HPS je sada izlazila mnogo otvorenije sa svojim izrazito katoličkim programom. Svim »uvjerenim katolicima« je skretana pažnja da svojski porade na tome »kako bi imali u parlamentu što jaču katoličku reprezentaciju koja bi bila dorasla da se suzbija protuvjerske i protucrkvene osnove.«⁸³⁾

Iako je novostvorena Hrvatska težačka stranka usvojila politički program HPS, ipak se taj program u tumačenju i njegovom praktičnom sprovođenju od strane HTS nešto razlikovao. Prije svega, u političkoj agitaciji HTS nije u prvi plan isticala vjerski momenat, iako je vođstvo Stranke vodilo računa da nekim svojim potezima ne odbije od sebe katoličko sveštenstvo. Ali, HTS nije prihvatila političko vođstvo katoličkog sveštenstva. Vođstvo HTS bilo je u rukama građanskog elementa, dok, je Stranka tražila šire društveno uporište u hrvatskom seljaštvu. U njenom glasilu »Hrvatska sloga« razrađivani su i osvjetljavani ključni stavovi političkog programa HTS. Ideja narodnog jedinstva prihvaćena je uslovno, u tom smislu što se moglo govoriti samo o jednom narodu u političkom smislu riječi, ali u kulturnom pogledu on nije jedinstven. Ostaje zadatak države da se provede i kulturno jedinstvo. Isticanjem od strane vođstva HTS da je to duži proces i da to treba prepustiti vremenu, na jednom mjestu se o tome ovako zaključuje: »Vrijeme je razlike stvorilo, vrijeme ih jedino može ukloniti«. HTS je bila protiv »bezodvlačne centralizacije« države i tražila je autonomiju dotadašnjih pokrajina, jer je smatrala da će autonomija »... dovoljno zagarantovati načelo plemenske ravnopravnosti i olakšati unutarnje odstranjenje plemenskih opreka, kojih još u velikom broju imade«. Dajući prednost autonomiji nad federacijom vođstvo HTS je smatralo da je i takva forma decentralizacije »u stanju ne samo da zadovolji sadašnje raspoloženje naroda nego i da daje priliku da se plemena međusobno stapaju u jedan, ne samo politički nego i kulturni narod.«⁸⁴⁾ U svojoj agrar-

⁸²⁾ *Jugoslavija*, br. 186, god. II, od 1. listopada 1919; Momčilo Zečević, nav. studija, str. 107.

⁸³⁾ *Jugoslavija*, br. 186, god. II, od 1. listopada 1919.

⁸⁴⁾ *Hrvatska sloga*, br. 5, god. I, od 5. listopada 1919, i br. 16, god. I, od 26. listopada; Upor. Tomislav Išek, nav. studija, str. 105—107.

noj politici HTS je dala podršku mjerama za ukidanje kmetskih odnosa, ali je tražila da se agrarna reforma sprovede tako da se seljaku ne nametne nakon toga novi dug.⁸⁵⁾

U akciji na političkom okupljanju Hrvata unutar Hrvatske težačke stranke učestvovala je i Hrvatska zajednica, politička stranka iz Hrvatske koja je nastala 17. jula 1910, fuzijom Starčevićeve Stranke prava i Napredne demokratske stranke. Hrvatska zajednica i njeni političari nastojali su u početku da prošire svoju djelatnost i na područje BiH, ali kako u tome nisu imali uspjeha oni su potpomogli stvaranje HTS, s kojom su imali tijesan odnos. Poslanici HTS u Privremenom predstavništvu našli su se zajedno sa Narodnom zajednicom u Narodnom klubu, gdje je ostvarena njihova politička solidarnost.⁸⁶⁾

Prema tome, za razliku od HPS koja se u svojoj politici orijentisala na Korošćevu Ljudsku stranku, a time i na Ljubljano, Hrvatska težačka stranka tražila je savezništvo sa Hrvatskom zajednicom i orijentisala se na Zagreb. Time je ispunjen jedan od ciljeva liberalne građanske struje u hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini. I dok je Korošćeva stranka i unutar nje HPS nastojala da se stvara političko jedinstvo na principima katoličanstva, HTS je tražila političko jedinstvo na nacionalnoj hrvatskoj osnovi. To će HTS nešto kasnije približiti Radićevoj stranci. U tome su suštinske razlike između ove dvije političke formacije Hrvata u BiH, iako u osnovnim programatskim stavovima po pitanju državnog uređenja, kao i u nekim drugim pitanjima socijalne politike nije između njih bilo bitnih razlika.

Politički život Hrvata u BiH u prvim godinama nakon stvaranja Kraljevine SHS koncentrisao se, uglavnom, unutar te dvije građanske političke stranke i to sve do momenta dok Hrvatska republikanska seljačka stranka nije obezbijedila svoju političku dominaciju i među Hrvatima BiH. A to je postalo evidentno u Bosni i Hercegovini početkom 1923. godine, kada se afirmiše hrvatski nacionalni pokret pod vođstvom Radićeve stranke. Time se i scena političkog života Hrvata u BiH pojednostavljuje, jer je na političkoj pozornici dominirala samo HRSS.

* * *

Od početka života Kraljevine SHS stranačko-političko organizovanje građanstva u Bosni i Hercegovini nosilo je nacionalno-konfesionalno obilježje. Političko okupljanje na toj osnovi postalo

⁸⁵⁾ *Hrvatska sloga*, br. 24, god. II, od 27. listopada 1919.

⁸⁶⁾ Hrvoje Matković, *Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji*, Istorija XX veka, knjiga V, Beograd, 1963, str. 30, 31.

je dominantna za cijelo međuratno razdoblje političke istorije i Kraljevine SHS i BiH kao njenog sastavnog dijela. Inicijative određenih političkih grupa koje su polazile s ciljem da se stvore potkraj 1918. i početkom 1919. godine velike političke stranke i stranački blokovi u BiH, kojima bi se razbio dotadašnji okvir usko nacionalnog političkog okupljanja, nisu imale uspjeha, jer su i one sadržavale u sebi elemente izvjesne nacionalne isključivosti i pritiska sa unaprijed datim političkim programima. Jedina građanska politička stranka Jugoslovenska demokratska stranka, koja se deklarirala općejugoslovenskom, sa programom unitarističko-centralističke organizacije države, nije takođe imala uspjeha u Bosni i Hercegovini, a ni šire, sem u jednom užem sloju građanstva. Bez sluha i potrebnog osjećanja za posebnosti i osobitosti kako u razvitku naših pokrajina, tako i naroda u cjelini, ova stranka imala je ambiciju da u kratkom roku sprovede niveliranje svih onih istorijom i tradicijom nastalih razlika u našem narodu. A te razlike su bile stvarnost, s njima se moralo računati, posebno na tlu vjerski i nacionalno podijeljene Bosne i Hercegovine.

Za nove oblike političkog organizovanja, koji bi značili prevazilaženje usko nacionalne društvene osnove, glavni akteri političkog života u BiH u poslijeratno vrijeme nisu imali ni smisla, ni potrebnog osjećanja. Oni su, prirodno, u neizmjenjenim društveno-ekonomskim uslovima nastavili da politički djeluju kako su naučili u vrijeme austrougarske uprave u BiH. Duboko izmjenjeni društveno-ekonomski odnosi nametnuli bi, sami sobom, i drugačije oblike političkog organizovanja.

U redovima srpskih političara u BiH bili su suviše glasni, uticajni i nametljivi oni ljudi koji su insistirali na dominantnoj poziciji srpskog političkog faktora u političkom životu BiH. Taj momenat bio je jak alibi političkim činionicima iz redova hrvatskog i muslimanskog građanstva da oni svoje političke organizacije takođe postave na usko nacionalnu osnovu.

Političkom organizovanju građanstva u BiH dala je obilježje i okolnost da su sve političke organizacije u BiH, sem Jugoslovenske muslimanske organizacije i drugih manjih političkih stranaka Muslimana, nastale i djelovale pod uticajem političkih faktora izvan BiH, u prvom redu Beograda i Zagreba, dok se Hrvatska pučka stranka za BiH obrazovala i djelovala po uzoru na Korošćevu Slovensku ljudsku stranku. Te stranke i pored te činjenice nosile su neka svoja specifična obilježja i autohtonost, ali im je njihova ukupna politička aktivnost bila u ovisnosti od njihovih političkih centrala koje su se nalazile u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani.

U počecima političkog organizovanja građanstva u BiH došla je do izražaja tendencija da se unutar jedne nacionalne skupine vrši političko diferenciranje i obrazuje više političkih stranaka. Ta-

kva tendencija vidljiva je u početku kod muslimanskog i hrvatskog građanstva, a kod Srba se javlja u nešto blažem vidu. U daljem političkom razvitku sve više dolazi do izražaja nastojanje kod muslimanskih i hrvatskih građanskih faktora za političkim okupljanjem i koncentracijom u okvire većih političkih stranaka, kako bi se na taj način pružio njihov organizovaniji otpor nastojanjima srpskih građanskih krugova za političkom dominacijom i hegemonijom. I dok se na taj način kod Hrvata i Muslimana vrši proces u smjeru stvaranja jedinstvenih političkih pokreta, koji kod prvih dobiva karakter i nacionalnog pokreta, kod srpskog građanstva u BiH vrši se dalji proces političkog diferenciranja, povećava se broj njihovih političkih stranaka. To političko diferenciranje među Srbima odraz je političkih procesa među srpskim građanstvom na širem jugoslovenskom planu, a u BiH ono je dobilo i svoju socijalnu podlogu.

Na koncu treba istaći da se najveći broj građanskih političkih stranaka u BiH u svojim političkim programima u početku određenije ne definiraju prema revolucionarnom radničkom pokretu koji u prvoj polovini 1919. djeluje na liniji svog organizacionog i političkog jedinstva stvaranjem Socijalističke radničke partije Jugoslavije (k). Međutim, u svojoj praktičnoj političkoj aktivnosti sve građanske stranke bile su solidarne i jedinstvene u suzbijanju svih akcija revolucionarnog radničkog pokreta, i u primjeni i najdrastičnijih mjera protiv njihovih organizacija.

SUMMARY

*THE BEGINNINGS OF BOURGEOIS POLITICAL PARTIES
FOUNDATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AFTER THE
ESTABLISHMENT OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS
AND SLOVENS (1918—1920)*

When the World I broke out, all the political parties and groups in Bosnia and Herzegovina ceased their activities. The Bosnian Parliament (Sabor) was dissolved in 1915. Not even when the War was about to be over did bourgeois political parties resume their activities. New possibilities for a political organisation and activity opened up when Austria—Hungary fell and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovans was established on December 1, 1918. A political gathering and regrouping were carried out under a strong influence of agrarian unrest in the country, actions led by some Serbian political factors who had wanted to unite Bosnia and Herzegovina with Serbia, and some measures taken by the government that meant to build a new structure of civil service. Ceertain newspapers and some prominent politicians from the

prewar period began to work on a political organization in the first phase of the period. This caused different political approaches and tendencies to emerge from the process. A considerable number of people, who had been well-known politicians before the War, came back to the political scene, but some new, younger politicians took their opportunities. From the very beginning of the Kingdom of SCS the political gathering and organization in Bosnia and Herzegovina were carried out on a national and religious basis. In that sense it was a continuity to the prewar period. There were some initiatives by some political groups, mostly from Serbian circles, to form larger political organizations with all Yugoslav characteristics, but they did not produce any serious results. In the political life of Bosnia and Herzegovina some stronger tendencies to make more than one political party or group within one nation prevailed. At the beginning this tendency was more evident for the political organizations of Moslems and Croats than those of Serbs. A further political development and a confrontation between the opponents and supporters of a centralistic and unitarianistic model of government influenced the process of political concentration, and Moslems and Croats formed larger political parties. The Serbian bourgeoisie went into the further political differentiation, and this gave rise to the formation of several Serbian political parties. For Serbs this process was a reflection of the political regrouping on the whole Yugoslav scene, and it had its social background in Bosnia and Herzegovina.

One of the characteristics of the postwar political organizing of the bourgeoisie in Bosnia and Herzegovina could be described as a situation in which the majority of new bourgeois parties, with the exception of those of the Moslems, was founded and acted under auspices of political factors outside Bosnia and Herzegovina, namely Belgrade, Zagreb and Ljubljana. Finally, the majority of these parties did not define its relation to a revolutionary labour movement which was in the process of forming its own all-Yugoslav political party. Regardless to it, they were united in their efforts to suppress the labour movement and voted in favour of the most drastic measures against labour organizations.